

MISJONÄR VÕI MÕISNIK? TSISTERTSLASTE ROLL 13. SAJANDI EESTIS

Kersti MARKUS

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; kersti.markus@ai.ee

Tsistertslaste tegevuse uurimisel on ajalooallikaid kombineeritud maastikuajaloolise teabega, mis avardab oluliselt senist arusaama vendade rollist toleaege ühiskonna kujundamises. On analüüsitud Valkena kloostri rajamise põhjusi ja asukohavalikut ning selle maavaldusi Järva- ja Virumaal, samuti Gotlandi Roma ning Daugavgrīva kloostri omandit tänapäevasel Harjumaal.

Eesti alal tegutsenud tsistertslasi on ajaloouurijad seostanud peamiselt ristiõja ja misjonitegevusega. Samas esineb neid 13. sajandi esimese poole dokumentides erakordselt vähe, sagedasemaks muutuvad mainimised alles sajandi teisel poolel.¹ Selleks ajaks oli aga ristiõda Eesti alal oma aktuaalsuse kaotanud ja tsistertslaste ordu loovutanud oma senise juhtpositsiooni kerjusordudele. Silma torkab ka asjaolu, et tsistertslaste maavaldused jäid Taani kuninga haldusalasse, ainus mungaklooster rajati Tartu piiskopkonda, ja kui eristaatusega Järvamaa kõrvale jätta, siis Saksa Ordu alale 13. sajandil tsistertslasi ei lastud. Selline olukord ärgitab teemasse rohkem süvenema ja otsima neid põhjusi, miks võõras piirkonnas kanda kinnitades tehti just selliseid asukohavalikuid ning mis rolli valged mungad 13. sajandi Eesti ühiskonnas mängisid. Kahjuks on allikalised andmed napid, kuid kombineerides olemasolevat teavet maastikuajaloolise teabega, võivad avaneda hoopis uued üllatavad perspektiivid.

VALKENA² KLOOSTER

Ainsa Eesti alal 13. sajandil asutatud tsistertslaste mungakloostri rajamise asjaolud on üsna segased. Erialakirjanduses figureerivad eri aastaarvud ja pole selgust

¹ Mõeldud on Eesti alal koostatud ametlikke dokumente: **Kala, T.** Dokumendid ja inimesed 13. sajandi Liivimaal. – Rmt: Sõnasse püütud minevik *in honorem* Enn Tarvel. Koost P. Raudkivi, M. Seppel. Argo, Tallinn, 2009, 107.

² Eestikeelses kirjanduses juurdunud Kärkna on Valkena kloostri varemetele antud nimi, ilmselt Rootsi ajast. Vt Mariina Viia bakalaureusetööd Valkena kloostri tegevusest (TÜ usuteaduskond, 2001). Saksakeelne nimekuju on Falkenau.

selleski, miks see klooster just sinna, Emajõe kääru püstitati. Seetõttu vaatleksingi alustuseks kloostrikompleksi rajamise ja asukohavaliku võimalikke tagamaid.

Varaseim teade kloostri kohta Liivimaa allikatest pärineb 1234. aastast:

Samuti hävitasid [möögavennad] eespool nimetatud venelaste ja paganate käe läbi täielikult tsistertslaste ordu Valkena kloostri, tehes selle kloostri ehitised tulega täielikult maatasa, mistõttu selle paiga konvent otsekohe suuremalt jaolt rändas Liivimaalt Saksamaale, suutmata mingil moel vastu pidada ega paigale jääda.³

Balthasar Russowi kroonikast saame teada, et kloostri ehitajaks oli Tartu piiskop Hermann.⁴ Millal see aga täpsemalt toimus, jääb hämaraks.

Friedrich Benninghoven pakub võimalikuks asutamisajaks 1228. aastat, seostades seda Daugavgrīva abti Gottfriediga, kes oli varem olnud Pforte (Pforta) kloostri prior.⁵ Naumburgi lähedal Saale jõe ääres paiknev Pforte tsistertslaste klooster oli tõepoolest Valkena emaklooster. See on kirjas tsistertslaste ordu üldkapiitli 1240. aasta otsuses, kui lahendati Daugavgrīva kloostri segast alluvussuhet Marienfeldti ja Pforte kloostri vahel. Lõpuks otsustati Pforte kasuks.⁶ Miks oli aga Benninghoven nii kindel just selles asutamisajas? Ilmselt toetus ta Franz Winteri Kirde-Saksamaa kloostreid käsitlevale raamatule, mille lisa on kokku pandud tsistertslaste annaalistest. Valkena asutamise kohta on seal eri allikatele toetudes eri aastaarvud. Kõige sagedamini on konventi mainitud 1234. aastal, kuid esineb ka aastaarve 1233 ja 1228. Viimane pärineb tsistertslaste krooniku Casparus Jongelinuse tööst "Notitia abbatiarum ordinis Cisterciensis" (Köln, 1640), milles ta kasutas käsikirjalisi märkmeid ordu kloostrite kohta. Kuid Winter soovib tema andmetesse ettevaatlikult suhtuda. Üheks kinnituseks on fakt, et Valkena emakloostri on mainitud Stolpet. Tegelikult toimus filiaatsioonivahetus alles 14. sajandil.⁷ Valkena kloostri nii varane asutamisae ei taha hästi sobida ka poliitilise ajaloo konteksti.

Daugavgrīva abti Gottfriedi kohtame esmakordselt 1225. aasta 4. juulil Altzelle tsistertslaste kloostri välja antud üriku tunnistajate seas, kus teda on nimetatud Püha risti teenriks ja Pforte mungaks.⁸ Pforte tütarklooster Altzelle paistab silma tihedate sidemete tõttu Liivimaaga. Kloostri seotud ürikutes on ajavahemikul 1224–1226 mainitud korduvalt Daugavgrīva abti Theoderichi.⁹ Seetõttu pole imekspandav, et ristisõdijatega liitunud Gottfriedist sai järgmine kloostri juht, kuid

³ **Hildebrand, H.** Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vatikanischen Archiv. Deubner, Riga, 1887, nr 21 [28].

⁴ **Scriptores rerum Livonicarum.** Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland, in genauem Wiederabdrucke der besten, bereits gedruckten, aber selten gewordenen Ausgaben. Erste Lieferung. Eduard Frantzen's Verlags-Comtoir, Riga, 1846, 15.

⁵ **Benninghoven, F.** Der Orden der Schwertbrüder. Böhlau Verlag, Köln, 1965, 249, viide 128.

⁶ **Kunde, H.** Das Zisterzienserkloster Pforte. Die Urkundenfälschungen und die frühe Geschichte bis 1236. Quellen und Forschungen zur Geschichte Sachsen-Anhalts. Bd. 4. Böhlau Verlag, Köln, 2003, 244.

⁷ **Winter, F.** Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschlands. I Theil. Gotha, 1868, 317, 354 (N 734).

⁸ **Kunde, H.** Das Zisterzienserkloster Pforte, 245. Prioriameti kohta otsesid allikalisi kinnitusi ei ole.

⁹ Samas, 243.

kohal ta palju ei viibinud. Tema õnneks ka mitte 20. augustil 1228. aastal, kui Daugavgrīva klooster paganate poolt rüüstati.¹⁰ Selleks ajaks oli temast saanud Saare-Lääne piiskop.¹¹ Kuna Gottfriedi esmane huvi oli 1228. aastal suunatud oma uuele piiskopkonnale ja Pforte toibus tütarkloostri¹² osaks saanud katastroofist, siis on väheusutav, et keegi leidis aega tegelda Tartu piiskopkonda uue kloostri rajamisega. Pealegi oluks sellisel juhul vaja piiskop Hermanni osalust. Reaalseks muutus see alles 1230. aastate algul, kui Daugavgrīva konvent oli uuesti asutatud ja Liivimaal tegutses üliaktiivne tsistertslasest paavsti legaat Aulne'i Baudouin.¹³

Pärast piiskop Alberti surma 1229. aastal puudus Liivimaal kiriklik pea. Olukord oli kiriku kahjuks muutunud juba mõned aastad varem seoses Alberti haigestumise ja Mõõgavendade Ordu võiduga taanlaste üle. Tartu piiskop Hermann ja Saaremaa piiskop Gottfried eelistasid viibida Saksamaal.¹⁴ Seega polnud Liivimaal ühtki piiskoppi. Juhtohjad haaras endale Baudouin. 1232. aasta alguseks oli temast saanud Kuramaa, Zemgale, Saare-Lääne, Järva- ja Virumaa ainuvalitseja. Paavst Gregoriuse arvates oli just Baudouin see karjane, kes Liivimaa kirikule uue hingamise annab ja paganarahvad usu juurde toob.¹⁵ Kuid tema ainsateks truudeks toetajateks selles ürituses olid Daugavgrīva mungad.¹⁶ Siinse artikli kontekstis on oluline märkida, et Tartu piiskop Hermann viibis tema kaaskonnas 1230. ja 1231. aastal.¹⁷

Seega võiks just 1233. aastat pidada reaalseks kloostri asutamisaastaks. Kui aga 1228. aastat siiski tõsiselt võtta, siis rajamise idee väljakäimisajana võiks see küll kõne alla tulla. Nii pikk ajavahe kloostri asutamise mõtte ja konvendi tegeliku kohalesaatumise vahel pole sugugi ebatavaline, eriti arvestades asjaolu, et munkade saabumiseks pidid esmased vajalikud hooned juba valmis olema. Selle eest hoolitses kloostri patroon. Tavaliselt olid need puuehitised.¹⁸ Kuna Valkena hooned hävisid tules täielikult, pidid needki olema puidust. 1234. aasta korduvat esinemist allikates

¹⁰ **Poelchau, L.** Die Geschichte des Zisterzienserklosters Dünamünde bei Riga (1205–1305). EOS-Verlag, St. Ottilien, 2004, 40.

¹¹ Pühitus toimus 1227. a lõpul, vt **Busch, N.** Geschichte und Verfassung des Bistums Ösel bis zur Mitte des vierzehnten Jahrhunderts. I Theil: Geschichte des Bistums bis 1337. Nachgelassene Schriften von Dr. phil. h. c. Nicolaus Busch. Hrsg. von L. Arbusow. Buchdruckerei W. F. Häcker, Riga, 1934, 8; **Kala, T.** Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. – Rmt: Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Läänemaa Muuseum, Haapsalu, 2004, 13.

¹² Daugavgrīva klooster rajati Marienfeldti kloostri, kuid alates 1220. a-test on näha Pforte kloostri patronaati Liivimaa kloostri üle: **Poelchau, L.** Die Geschichte des Zisterzienserklosters Dünamünde, 11–12.

¹³ Eestikeelses kirjanduses on kasutatud saksapäraselt nimevormi Alna Balduin.

¹⁴ **Benninghoven, F.** Der Orden der Schwertbrüder, 248, 250, 271.

¹⁵ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von F. G. v. Bunge. Abt. 1, Bd. 1 (LUB I). Kluge und Ströhm, Reval, 1853, 115; **Benninghoven, F.** Der Orden der Schwertbrüder, 282–283.

¹⁶ **Benninghoven, F.** Der Orden der Schwertbrüder, 275; **Poelchau, L.** Die Geschichte des Zisterzienserklosters Dünamünde, 42–43.

¹⁷ LUB I, 102–103.

¹⁸ **Untermann, M.** Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser. Deutscher Kunstverlag, München, 2001, 171, 174.

võiks aga seletada taasasutamisega pärast venelaste hävitavat rünnakut ja senise konvendi lahkumist. Sellised juhtumid märgiti tsistertslaste annaalides ära.

Üks intrigeerivamaid küsimusi seoses Valkena kloostriga on asukoha valik. Tsistertslaste ordu üldkapiitli statuudi järgi ei tohtinud kloostrit ehitada linnadesse, küladesse ja linnustesse, vaid kohta, kuhu inimese jalg igapäevaselt ei satu.¹⁹ Valkena asub aga Tartu külje all. Esmase paralleeli saaks siin tuua Daugavgrīva kloostriga, mis paiknes saarel enne Riia linna. Mõlemal juhul ühendas kloostrit linnaga jõgi. Kas need paralleelid on juhuslikud või siiski teadlikult välja mängitud? Olid ju kloostrite rajajateks piiskoppidest vennad Albert ja Hermann. Kuid selleks, et mingeid suuremaid järeltusi teha, tuleks kõigepealt püüda taastada neid maastikulisi ja ühiskondlikke olusid, mis võisid mõjutada kloostri asutamist ning tegutsemist.

14 km kaugusel Tartust toob oma veed Emajõe põhjakäärü Vooremaalt kulgev Amme jõgi, mille põhjakaldal ongi kloostriase. 1998. aasta allveearheoloogilised uuringud näitasid, et kloostri territoorium ulatus Emajõeni.²⁰ Kunagi oli see ka kõige karestikulisem piirkond – 600 m kohta 1,5 m langust. Amme jõest Võrtsjärve poole liikudes muutub Emajõgi loogeliseks sinna suubuvate lisajõgedega tõttu. Vool on rahulik ja suured luhaveekogud pakuvad noorkalade kasvamiseks ideaalseid tingimusi. Kunagistest jõeäärsetest tammemetsadest on tänaseks järel vaid riismed.²¹ Põllumaid selles piirkonnas ei ole, kuid kaladest toituvatele tsistertslastele olid tingimused lausa ideaalsed ja ehituseks vajalik metsamaterjalgi oli lähedalt võtta. Kloostri asukoha valikul oli suurim tähtsus muidugi Emajõel, kuid alahinnata ei saa ka tee hoomatavat lähedust. Tartust Äksi kaudu Tallinna poole suundunud tee jäi kloostrist umbes 5 km kaugusele.

13. sajandil paiknesid kloostri külad ja põllumaad Järva- ning Virumaal, mitte Tartu ümbruskonnas. Mõningast imestust see muidugi tekitab. Miks olid kloostrikuuluvad külad Saksa Ordu ja Taani kuninga valdustes, samas kui piiskop Hermannil oli Saksa riigivürsti staatus ning õigus oma piiskopkonnas maid läänistada?²² Üks võimalus on muidugi see, et tsistertslaste tulekuks ei olnud enam midagi läänistada või kinkida. Hermannile kuulus 1224. aasta suvest Ugandi, Soopoolitse ja pool Vaiga maakonnast.²³ Koheselt hakkas ta ehitama Otepää linnust ja paigutas sinna oma ustavad läänimehed, jagades igaühele kihelkonna.²⁴ Enn Tarvel on püüdnud hiliskeskajaste omandite järgi kindlaks teha, missuguse kihelkonna Henriku kroonikas nimetatud rüütlid said. Ugandi maakonna keskne kihelkond Otepää läks Hermannile vennale Theoderichile. Puhja anti õemehele Engelbert von Thyshusenile. Ääremaad Rannu ja Sangaste-Karula vastavalt Johann von Dolenile

¹⁹ **Schreiber, R., Köhler, M.** Die “Baugesetze” der Zisterzienser. Studien zur Bau- und Kunstgeschichte des Ordens. Armin Gmeiner Verlag, Messkirch, 1987, 10.

²⁰ **Lange, K.** Kärkna klooster. Amme jõe suudmes 13.–15. juulil Kareg OY ja OÜ Ehitusmaa poolt korraldatud sukeldustööde aruanne. Tartu, 1998. Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.

²¹ **Eilart, J., Traat, A.** Rännak Emajõel. – Rmt: Ajalooline Emajõgi. Koost A. Traat. Eesti Raamat, Tallinn, 1968, 80–81.

²² LUB I, LXIV.

²³ LUB I, LXI, LXII.

²⁴ Henriku Liivimaa kroonika (HK). Eesti Raamat, Tallinn, 1982, XXVIII, 8.

ning Helmold von Luneborchile. Tarbatu kihelkonna aga jättis piiskop endale ja toomkapiitlile.²⁵ Venna Rotmari seadis ta Tartusse toompraostiks ja annetas toomkapiitli ülalpidamiseks 24 küla.²⁶ Kahjuks me ei tea, missuguste küladega oli tegemist, kuid hilisemast perioodist on toomhärja prebendimõisate hulgas mainitud Nõod, Luket ja Vara.²⁷ Neist kaks esimest paiknevad lähestikku, kuid Vara jääb juba teisele poole Emajõge.

Nüüd jõuamegi küsimuseni, millel võis kloostri asukoha valikul olla päris oluline tähendus. Mida kujutas endast piirkond Emajõest põhja pool? Henriku jaoks tähendas Emajõgi piiri, millest lõuna poole jäi Ugandi ja põhja poole Jõgentagana (*Jogentagania provincia*). Nii on ta korduvalt kirjutanud Ugandi kihelkondade laastamisest kuni Emajõeni. Mõnikord sellega piirnutigi, teinekord ületati jõgi ja rüüstati maad selle taga kuni Vaigani välja. Ja ristiminegi toimus eri aegadel – ugalased alistusid 1215, jõetagused 1220.²⁸ Piirkondade nii selge eristamine oli Enn Tarveli jaoks piisavalt kaalukas argument, et mitte pidada Jõgentaganat üheks Ugandi kihelkonnaks, vaid pigem selle mõjusfääri kuuluvaks väikemaakonnaks.²⁹ Andres Tvauri arvates oli samuti tegu kahe eri piirkonnaga: Ugandis oli keskuseks Otepää, Jõgentaganas aga Saadjärve.³⁰ Viimast kinnitab 1220. aasta ristimisteremoonia, kui Saadjärvele kutsuti kokku ligikaudu 300 inimest.³¹ Samas pidi Jõgentaganal vallutajate silmis siiski teisejärguline tähendus olema, mistõttu pole seda piirkonda mainitud üheski maade jagamise lepingus. Ja eks nimigi ütleb, kummal pool Emajõge asus tegelik keskus. Tegemist oli arvatavasti Ugandi satelliidiga. Ka vallutajate käitumine näitab piirkondadesse erinevat suhtumist. Ugandi ja selle keskne linnus tambiti korduvalt maatasa, et selgeks teha, kelle käes on võim. Ja tulevase piiskopkonna keskuse rajamist Otepäele võib näha pigem sümbolse aktina. Rootsis rajati piiskopkonna keskus algselt Vana-Uppsalasse, kus asus paganate püha tempel, kuid siis viidi see üle Uppsalasse, mis oli strateegiliselt palju sobivam paik. Seda oli kahtlemata ka Tartu: piiritsoonis paiknev kaubanduskoht, kus ristusid vee- ja maismaateed ning Kagu-Eestist tulnule oli siin ainus võimalus Emajõge ületada. Emajõe-tagust piirkonda käisid ristirüütlid küll aeg-ajalt rüüstamas, kuid linnuseid ei vallutatud. Ain Lavi arvates võisid need alistuda kokkuleppe korras ja olla kasutuses veel mõnda aega pärast maa ristiusustamist.³²

Selline oli olukord Tartu piiskopkonnas enne tsistertslaste tulekut. Tartumaa kaarti vaadates torkab silma asjaolu, et klooster paiknes teisel pool jõge, Jõgentagana keskuse vahetus läheduses. Saadjärve kõrval oli teiseks oluliseks linnuseks Lääte³³,

²⁵ Tarvel, E. Sakala ja Ugandi kihelkonnad, 2. – Keel ja Kirjandus, 1968, 10, 586–593.

²⁶ HK, XXVIII, 8.

²⁷ Lukas, T. Tartu toomhärjad 1224–1558. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1998, 69.

²⁸ HK, XV, 7; XIX, 3–4; XXIV, 1.

²⁹ Tarvel, E. Sakala ja Ugandi kihelkonnad, 586–587.

³⁰ Tvauri, A. Muinas-Tartu. (Muinasaja teadus, 10.) Tartu, 2001, 252.

³¹ HK, XXIV, 1.

³² Lavi, A. Kesk-Eesti idaosa linnamägedest. – Rmt: Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Koost ja toim V. Lang. (Muinasaja teadus, 11.) Tallinn, 2002, 267.

³³ Samas, 264.

mis jääb linnulennult kloostrist 6 km kaugusele. Maavalduste kaudu oli aga klooster seotud hoopis Järva- ja Virumaaga. Seega jääb mulje, et Tartu linna lähedusele vaatamata olid kloostri huvid suunatud pigem põhja poole.

Tsistertslaste konvendi rajamisel võis patrooni vaatevinklist olla mitmeid põhjusi. Ilmaliku isanda puhul tuleb alati arvestada võimalusega, et eesmärgiks võis olla endale matusekiriku rajamine, kus siis mungad talle pärast hingepalvet pidasid. Valkena kloostri rajajaks oli aga Saksa riigivürsti staatuses piiskop, kes ühendas nii ilmaliku kui ka vaimuliku poole. Kuna Hermann lõpetaski oma elupäevad kloostris³⁴ ja tema vennad ning sugulased saavutasid piiskopkonnas kõrge positsiooni, siis ei saa dünastilisi ambitsioone kloostrikiriku rajamisel alahinnata. Sama muusrit näeb nii Skandinaavia kui ka Saksa kloostrite rajamisel. Kuid Hermanni puhul tuleb arvestada ka seda, et tegemist oli ikkagi endise abtiga, mistõttu noore piiskopkonna spirituaalne tugevdamine pidi tema vaatevinklist samuti väga oluline olema. Kuid nii nagu ei julgetud skandinaavlaste ja slaavlaste juures viia kloostrikommuuni päris ääremaale, paganate või vastrititute keskele³⁵, ei rajatud ka Tartu piiskopkonnas kloostrit Vaigasse, Soopoolitsesse või Jõgentagana idaossa, kuigi siin oleksid olnud kõik eeldused tsistertslaste kommuuni toimimiseks. Selle asemel valiti koht loodepiiril.

Armin Tuulse arvates arvestas see paiknemine piiskopkonna huvisid: Emajõe keskjooksule rajatud kindlustatud tugipunkt oli mõeldud ennekõike kaitseks orduvendade eest. Saksa Ordu ja piiskopi vastasseisu kehastust näeb Tuulse Kursi ordulinnuse rajamises ning Valkena kloostri võimsate kaitsemüüride ehitamises. Mõlemad paigutab ta 14. sajandisse.³⁶ Kaur Altoa peab kloostrikompleksi Tartu loodepoolseks kindlustatud eelpostiks, kuid 2,6 m paksune suurtest maakividest kaitsemüür valmis tema arvates juba 13. sajandil.³⁷ Saksa Ordu ja Valkena kloostri suhted olid läbi aegade eripalgelised, kuid sugugi mitte ainult negatiivsed.³⁸ Kloostrikompleksi rajamise eesmärgiks ei saanud päris kindlasti olla Tartu piiskopkonna kaitsmine ordu eest. Slaavlaste aladel tänapäeva Poolas ja Põhja-Saksamaal rajati tsistertslaste konvente tõepoolest piiritsooni, kuid see tähendas piiri taanlaste ning sakslaste misjonialal ja põhieesmärgiks oli ikka kristliku kiriku kohalolu näitamine ning kaasaitamine põliselanike kristianiseerimisele.³⁹ Mingit paralleeli võiks näha Aulne'i Baudouini tegevusel 1230. aastate alguse Liivimaal.

³⁴ **Gadebusch, F. K.** Livländische Jahrbücher. Erster Theil von 1030–1561. Riga, 1780, (1), 242.

³⁵ Slaavi ja Skandinaavia kloostrite rajamise tagamaade kohta vt **Nyberg, T.** Monasticism in North-Western Europe, 800–1200. Ashgate, Aldershot, 2000.

³⁶ **Tuulse, A.** Die Burgen in Estland und Lettland. Õpetatud Eesti Selts, Tartu, 1942, 270–273.

³⁷ **Altoa, K.** Kärkna klooster. (Eesti arhitektuur, 4.) Valgus, Tallinn, 1999, 80.

³⁸ Nii kaitses abt Hermann 1327. a ordut tema vastu tõstatatud süüasjas ja 1341. a tänas paavst Benedictus XII Saksa Ordu kloostrit turvamise eest: Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebt Regesten. Hrsg. von F. G. v. Bunge. Abt. 1, Bd. 3 (LUB III). Kluge und Ströhm, Reval, 1857, 732a; Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebt Regesten. Hrsg. von F. G. v. Bunge. Abt. 1, Bd. 2 (LUB II). Kluge und Ströhm, Reval, 1855, 799.

³⁹ **Nyberg, T.** Monasticism in North-Western Europe, 233–244.

Valkena kloostri rajamist saab käsitleda kui piiskop Hermann ja tsistertslastest paavstilegaadi ühisaktsiooni misjonitegevuseks Emajõe-taguses piirkonnas ning Kesk-Eesti väikemaakondades. Pole võimatu, et esimesed Järvamaa valdused sai klooster just Baudouini valitsusajal. See meenutab aega 13. sajandi alguse Riias, kui Hermann vend Albert Daugavgrīva kloostrile toetudes oma misjonipoliitikat ajas. See näitab omakorda, et Daugavgrīva klooster oli Valkena rajamisel eeskujuks. Ja nii nagu Daugavgrīva oli võimsalt kindlustatud, oli seda ka Valkena, kuid kindlasti poleks õige seostada seda Tartu piiskopkonna kaitsesüsteemiga, vaid kloostri enda julgeoleku kindlustamisega igasuguste vaenlaste vastu, olgu need siis paganad, venelased või orduvennad. Daugavgrīvat see paraku ei aidanud: kloostri saja-aastase eksistentsi jooksul rüüstati seda korduvalt. 1234. aasta sündmuste kõik pidi olema piisavaks õpetuseks ka Valkena munkadele.

ALBU MÕIS JA JÄRVA-MADISE KIRIK

Koeru lähistel paiknev Vahuküla oli Valkena munkade esimene allikaliselt teadaolev maavalodus. 1253. aastal vahetas klooster selle Heinrich Balkele kuuluva omandi vastu, mis asus samuti Järvamaal.⁴⁰ Vahuküla asend oli väga soodne – Tallinnast Tartusse kulgeva tee ääres. Kuid Valkenast pääses Vahukülla ka vee- ja taliteed pidi. Vahetult enne Võrtsjärve ühinevad Emajõega ühte süngi asunud Põltsamaa ja Pedja jõgi. Kui Põltsamaa jõge pidi üles liikuda, jõuab Preedi ja Vahuküla jõge mööda Vahukülla. Veeteede tähtsust ei saa 13. sajandil alahinnata. Tolle perioodi allikaid lugedes kangastuvad hoopis teistsugused maastikud, kui me tänapäeval oleme harjunud nägema. Kõige rohkem üllatab aga soiste alade rohkus, mis omakorda tähendab, et ka jõed pidid olema veerohkemad.⁴¹

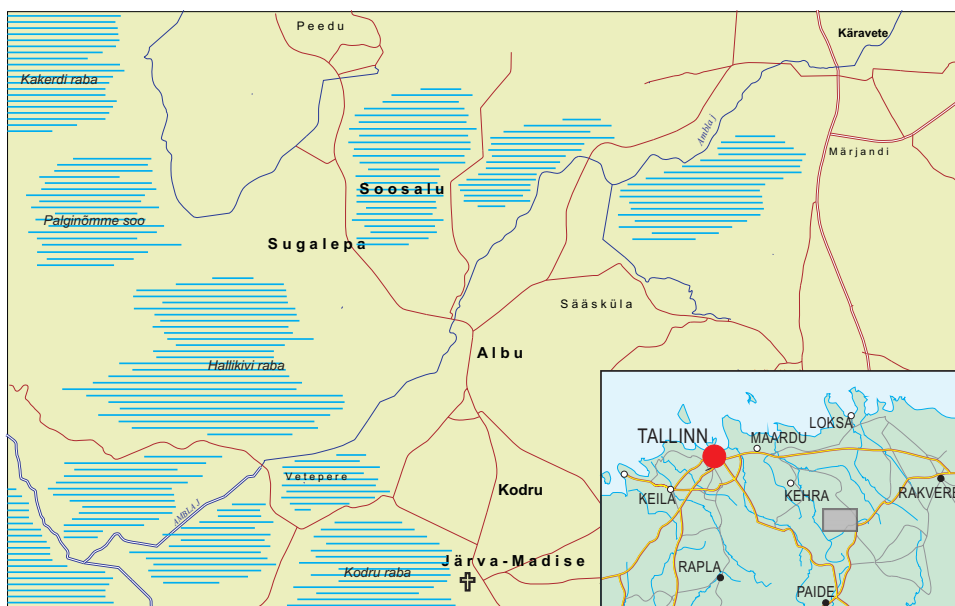
Albu allood asus soode keskel, taanlastele kuuluva Harjumaa piiri ääres (joon 1). Sellest kloostrile kuuluvast vabalt pärandatavast ja võõrandatavast maaomandist, mis hõlmas Albu, Sugalepa, Soosalu⁴² ning Kodru küla, tehakse allikates juttu alles siis, kui päevakorral oli valdustest loobumine, s.o 1281. aastal.⁴³ Ilmselt paiknes siin Valkena kloostri majanduskeskus (*grangium*), sest sama dokumendi allkirjastajate hulgas on *frater Lambertus, magister in Alpie*. Tegu võis olla mõisavalitsejaga. Huvitav on aga asjaolu, et Lambertit kutsutakse vennaks. 1234. aastal keelas

⁴⁰ LUB III, 245a. Üriku tekstis on rooma numbrites aastaarv 1253, registis 297a on Bunge aga kommentaariks kirjutanud, et tegelikult kuulub ürik 1254. a alla, kuna Liivimaal kasutati tollal kindlasti Maarja-aastat, mis algab 25. märtsil. Ürik on väljastatud 10. märtsil. Kuna kindlat tõendit Maarja-aasta kasutamise kohta ei ole, siis tuleks jääda selle aastaarvu juurde, mis ürikusse märgitud.

⁴¹ Vt nt Saare-Lääne piiskopi ja Taani kuninga asehäalduri vahel 1284. a paiku sõlmitud piirilepingut: LUB III, 439b.

⁴² 1281. a ürikus (vt järgmine viide) on mainitud Wosele (Voose) küla, kuid originaaldokumendis on Svosele (Soosalu): vt **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Censur Danicae. Kopenhagen H. Hagerup, Kopenhagen, 1933, 366.

⁴³ LUB III, 475a. Päisregistis olev aastaarv 1282 on näpuviga – üriku tekstis endas on 1281.

Joon 1. Valkena kloostri Albu allood. Graafika T. Mägi.

üldkapiitel ilmikvendi *frater*’iks nimetamast, nagu see oli senini kombeks olnud. Taheti teha selge vahe munkade ja *conversus*’te vahel.⁴⁴ Valkena kloostriiga seotud ilmikvendi nimetati 13. sajandi lõpu ürikutes järjekindlalt *fratres*’teks. Kindlasti ei saa siin olla tegemist munkadega, sest nende hulgas on ka ilmikvendade ülem (*magister conversorum*), keldriülem ehk aidamees (*cellerarius*), haigetoavend (*infirmarius*) ja isegi puusepp (*carpentarius*).⁴⁵

Albu majanduskeskuse väljund näis olevat Tallinn, sest just sel perioodil tekkis sinna Valkena kaubahoov. Kuigi Paul Johansen väidab, et krunt Vene ja Pühavaimu tänava nurgal kuulus kloostrile 1259. aastast alates, ilmus see allikatesse alles 1280. aastal, kui kuninganna Margreta korralduse alusel pidid tsistertsilased tasuma linnale samasuguseid makse nagu teised kinnistuomanikud.⁴⁶ Kuidas toimus aga ühendus Albu ja Tallinna vahel? Jüri Kivimäe järgi kulges Tallinnast Tartusse viiv tee 16. sajandil Albu ja Järva-Madise kaudu.⁴⁷ Tõnu Raidi arvates pole see võimalik, sest hilisematel kaartidel läheb peatrass üle Käravete.⁴⁸ Sellisel juhul jäi

⁴⁴ **Untermann, M.** Forma Ordinis, 68.

⁴⁵ LUB III, 475a.

⁴⁶ LUB I, 470; **Johansen, P.** Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedenansiedlung in Estland. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1951, 33.

⁴⁷ **Kivimäe, J.** Voorimehed suurkaupmehe teenistuses. Vendade Honerjegerite kaubaraamatute (1554–1558) põhjal. – Rmt: Eesti ajaloo probleeme: Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliikme Artur Vassara 70. sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsi ettekannete teesid, Tallinn, 18. nov. 1981. Koost E. Tarvel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1981, 58.

⁴⁸ **Raid, T.** Eesti teedevõrgu kujunemine. Punnpaap OÜ, Tallinn, 2005, 168.

majanduskeskus suurest teest mõnevõrra eemale. Kuid arvesse tasuks võtta ka veeteed, sest Albust sai Ambla ja Jägala jõge pidi Jägala külani, mida on mainitud juba “Taani hindamisraamatus”. Jägalast läks aga tee Tallinna poole.

Seoses Albuga kerkib esile Järva-Madise kiriku küsimus. Wolfgang Schmidt uurimusest on käibele läinud fakt Järva-Madisest kui Valkena kloostri patronaadi all olevast kirikust.⁴⁹ Allikakriitiliselt lähenedes on tegemist eksitusega, sest 1281. aasta lepingu tunnustajate hulgas on küll Albu magister, eelnimetatud vend Lambert, kuid see ametinimetus ei osunda mitte kirikuõpetajale, vaid administraatorile. Samas võis majanduskeskuses kael olla, sest klooster oli kaugel ja vendadel pidi olema võimalus palvuse pidamiseks. Inglismaal ja Saksamaal on väljakaevamiste käigus tuvastatud, et *grangium* koosnes paarist majast ning kabelist, kuid selle põhjal ei saa veel üldistust teha, sest kunagised majanduskeskused on halva säilivuse tõttu raskesti uuritavad. Arvatavasti ehitati need enamasti puust. Rootsi Alvastra tsistertslaste kloostri maavalduste uuringus jõuti järeldusele, et nendes paikades, kus oli näha maade koondumist ja mõisamajapidamise teket, oli olemas ka kabel.⁵⁰

Siinkohal tuleks muidugi esmalt mõelda sellele, mis tüüpi majanduskeskus Albu üldse oli. Tüüpiline *grangium* funktsioneeris ilmikvendade toel. Valkena emaklooster Pforte ajas 13. sajandi esimestel kümnenditel väga agressiivset majanduspoliitikat, omades 12 majanduskeskust, metsi, viinamägesid, karjamaid ja veskeid. *Grangium*’id pidid end ise ära majandama ja talupoegadega kontakte vältima. Kõige kurioossem lugu oli Porstendorfi kogudusekirikuga, mis lihtsalt Pforte majanduskeskuse ümber tõsteti ja surnud maeti Pforte kloostri kalmistule. Pärast seda ei saanud enam keegi tsistertslaste tegevust Porstendorfis väljastpoolt mõjutada.⁵¹ Skandinaavias toimis tsistertslaste majandustegevus teistel alustel: ilmikvendadel oli kõrge staatus ja nad olid kloostrile kuuluvate maade järele-vaatajad, tööd tegid talupojad. *Grangium* võidi rajada olemasolevate külade keskele ja see funktsioneeris seal mõisana.⁵² Albu toimis ilmselt just sellel põhimõttel. Munkadele kuuluvad külad paiknesid laialt ümber Albu, kuid magistrit kutsuti just selle koha järgi.

Järva-Madise jääb tänapäeval Kodru külast lõunasse, kuid 13. sajandil võis tegemist olla ühe külaga. Kuid see tähendab, et pühakoda paiknes Albu alloodi ääremaal, pidanuks aga paiknema selle südames, st Albus. Vaevalt, et magister Lambert

⁴⁹ Schmidt, W. Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland. (Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 1939–1940.) Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki, 1941, 137.

⁵⁰ Holmström, M., Tollin, C. Alvastra klosterns äldre godsinnhav. Framväxt och rumslig struktur samt jämförelser med kontinentala förhållanden. – Rmt: I heliga Birgittas trakter. Nitton uppsatser om medeltida samhällen och kultur i Östergötland “västanstång”. Toim G. Dahlbäck. Ord & Form, Uppsala, 1990, 306, 325.

⁵¹ Kunde, H. Das Zisterzienserkloster Pforte, 222, 236–237.

⁵² Holmström, M., Tollin, C. Alvastra klosterns äldre godsinnhav, 308–309; France, J. The Cistercians in Scandinavia. (Cistercians Studies Series, 131.) Cistercian Publications Inc, Kalamazoo, Michigan, 1992, 266.

haldas üksi kogu piirkonda, mis omakorda tähendab, et ilmikvendade käsutuses pidi olema kabel, mida võidi jagada kohalike talupoegadega. Siinkohal on huvitav lugeda 1288. aasta lepingut, mis sõlmiti Saksa Ordu ja kloostriga vahel. Seal seab ordu tingimuseks, et

endistel ja tulevastel kloostriga aladel elavad inimesed peavad vajadust mööda osalema kirikute, linnade ja teede ehitamisel vastavalt Järva ordualal elavate eestlaste juures kehtivale üldisele tavale.⁵³

Sellest võib välja lugeda, et varem niisugust nõuet kloostriga valdustes ei rakendatud ja varasema kabeli ehitajateks olid sel juhul ilmikvennad. Kui isegi kloostriga enda hooned olid algselt puust, siis ei hakanud keegi mõisa kivist kabelit ehitama. Kuid kabelile asukohta valides arvestati ikkagi esmalt kaasvendade, mitte kohalike elanikega. Sellist mõttekäiku järgides jõuame tulemuseni, et Järva-Madisele ehitati pühakoda alles siis, kui mungad oma senistest valdustest loobusid.

1281. aastal sõlmiti Valkena kloostriga ja Saksa Ordu vahel leping, mille tulemusena läks Albu allood ordule, vastu saadi Liigvalla, Nõmmküla, Villise⁵⁴ ja Piibe küla Koeru kihelkonnas. Neile lisandus ka Pandivere, mida samuti on nimetatud Koeru kihelkonda kuuluvaks.⁵⁵ Seega pidi osa Väike-Maarja kihelkonnast sel ajal Koeru alla jääma. Miks mungad oma senistest valdustest loobusid, me ei tea. Võib-olla avaldas ordu survet, et juba sissetöötatud mõisamajapidamist endale saada. Paide ordulinnust tuli varustada toiduainetega ja Albu allood paiknes transpordi mõttes eriti soodsas kohas. Liivimaa vanemas riimkroonikas on ordulinnust kirjeldatud kui üht uhkeimat Liivimaal, mis “varustab toiduga paljusid teisi linnuseid”.⁵⁶ Kuna riimkroonika autori isiklikud tähelepanekud hõlmavad ajavahemikku 1279–1290⁵⁷, siis võis Albu mõisal olla Paide linnuse jõukusel oma osa.

Kui tsistertslaste huvidest lähtuvalt pidi pühakoda mõisasüdames paiknema, siis tekib küsimus Järva-Madise kiriku ehitusajast ja -isandast. Villem Raam on jaganud hoone valmimise kahte etappi: 13. sajandi lõpul ehitati koor, käärkamber ja pikihoone ning koor võlviti, 14. sajandi alguskolmandikul võlviti pikihoone ja ehitati lõunaeeskoda.⁵⁸ Praegune läänetorn pärineb 19. sajandist. Kui aga hakata kiriku ehitusdetalle põhjalikult analüüsima, siis ei ole võimalik 13. sajandi kihistusele ühtki kinnitust leida. Kogu kirikus valitseb üks läbiv stiil – lakoonilised geometrilised vormid. Nii koori kui pikihoone võlvitruudid on kergelt kumerate faasitud servadega, konsolid tiheda profileeringu ja roietele sarnaste kaldpinda-

⁵³ LUB I, 7101a, reg 594a; **Leimus, I.** Kui palju maksis kirik Liivimaal? – Rmt: Sõnasse püütud minevik *in honorem* Enn Tarvel. Koost P. Raudkivi, M. Seppel. Argo, Tallinn, 2009, 128.

⁵⁴ Seda kohta pole õnnestunud tuvastada.

⁵⁵ LUB III, 475a.

⁵⁶ Liivimaa vanem riimkroonika. Tõlkinud ja kommenteerinud U. Eelmäe. Teaduslik toimetaja E. Tarvel. Argo, Tallinn, 2003, 7515–7525.

⁵⁷ Samas, vt sissejuhatus, 10.

⁵⁸ **Raam, V.** Järva-Madise kirik. (Eesti Arhitektuur, 3.) Valgus, Tallinn, 1997, 79.

dega. Faasitud servadega on nii uhke lääneportaal kui ka lihtne käärkambri portaal. Mõlemal on baasitsooni üleminekul kasutatud kolmnurkseid kujunduselemente. Kolmnurkse pealdisega sakramendinišš on tugevalt seinast eenduv ja laia tahatud piirdega. Eeskoja ja käärkambri akende kaareosa on kujundatud laia rihvaga. Kõik see on iseloomulik Kuressaare-Valjala meisterkonnast alguse saanud stiili lihtsamakoelisele järellainetusele ordu aladel 15. sajandi algul.⁵⁹ Kui püüda koori ja käärkambri müüre siiski varasema perioodiga dateerida, peaks käärkambri portaal olema hilisema ümberehituse käigus asendatud. Kuid see moodustab kooriruumi kaldpinnalise sokliastmega tervikliku lahenduse. Selliselt on kujundatud ka lääneportaaali baasitsoon. Seega jõuame ikka tagasi 15. sajandi algusse. Täieliku selguse tooksid ainult ehitusarheoloogilised uuringud.

Kuid mis toimus siis ajavahemikul tsistertslaste lahkumisest kivikiriku ehituseni? Kloostri endised talupojad läksid ordu alla ja neil pidi olema mingi võimalus pühakoda külastada. Kuid tuleb arvestada ka sellega, et kui enne moodustas Albu allood saarekese keset ordu alasid, siis nüüd oli ilmselt otstarbekam kogu sellest piirkonnast iseseisev kihelkond moodustada. Allikatesse ilmus kihelkond küll alles 15. sajandil⁶⁰, kuid nimekuju Goldenberg viib tagasi 14. sajandi algusse, kui Järva foogtiksi oli Hoyer von Goldenberg.⁶¹ Seega võib ordufoogti pidada nii Järva-Madise kiriku kui kihelkonna rajajaks. Seni teadmata välisilmega pühakoda ehitati käidavasse kohta, Albust Paidesse suunduva tee äärde, kuhu võisid kokku joosta ka kohalikud teed.

Järva foogt oli ka kivikiriku ehitusisand. Sellest annab teavet kooriruumi päiskivi, millel on liiliatega ümbritsetud ristiga vapp (joon 2). Kuigi me ei tea, kas rist oli musta värvi, pole siiski kahtlust, et tegemist on Saksa Ordu vapiga. Liilia oli ordu kaitsepühaku Neitsi Maarja sümbol ja Järva foogt kasutas seda oma pitsatil keskse kujunduselemendina.⁶² Kuna kirik paiknes Albu mõisa maal, võib eeldada, et patronaadiõigus kuulus mõisale. Albu oli 15. sajandi Põhja-Järva-maal olulisimaid ordumõisaid⁶³ ja kuskilt pidid kiriku ehituseks ning ülalpidamiseks ka finantsid tulema. Albu mõisa patronaadi alla kuulus kirik ka uusajal.⁶⁴

⁵⁹ Vt lähemalt **Markus, K.** Eesti kunstisuhetest Kesk-Euroopaga 14. sajandil. – Rmt: Eesti kunsti kontaktid läbi sajandite. Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1991, 19–20.

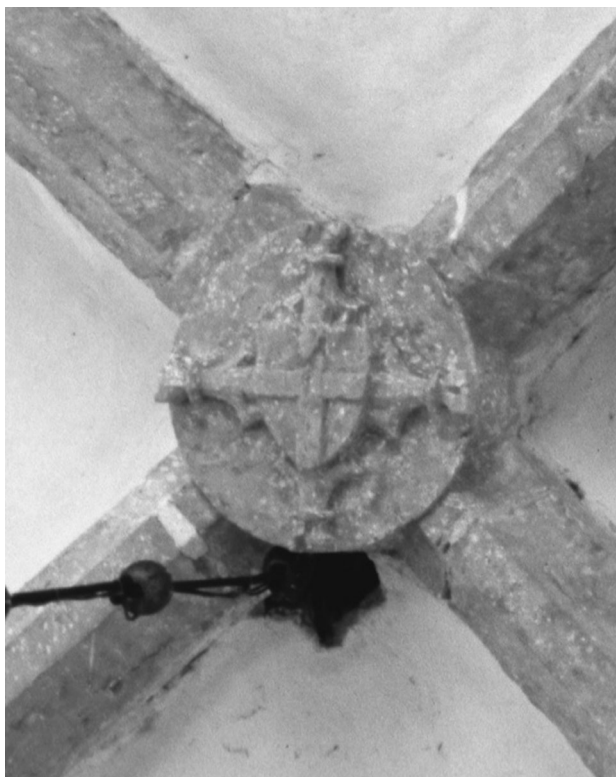
⁶⁰ Est- und Livländische Briefflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands. Hrsg. von F. G. v. Bunge, R. v. Toll. Erster Theil. Dänische und Ordenszeit. Erster Band. Kluge und Stroehm, Reval, 1856, 240 (Goldenberge, 1459), 267 (Goldenberge, 1467), 1398 (Goldenberch, 1553). Siit võib järeldada, et Järva-Madise on kihelkonna nimena alles uusaegne.

⁶¹ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Abt. 1, Bd. II. Hrsg. von F. G. v. Bunge. Kluge und Ströhm, Reval, 1855, 638; LUB III, 614a (Oier de Waldenburg); **Johansen, P.** Über die deutschen Ortsnamen Estlands. Sonderabdruck aus dem "Revaler Boten". Tallinna Eesti Kirj-Üh., Reval, 1930, 19.

⁶² Pitsatite kujunduse kohta vt **Leimus, I.** Mõõgavendade pitsar – märk Saksa-Taani salasõjast? – Tuna, 2002, 1, 20–21.

⁶³ Tänan Juhan Kreemi vapi ja Albu mõisaga seotud kommentaaride eest!

⁶⁴ Die Evangelisch = Lutherische Gemeinden in Russland. Bd. II. St. Petersburg, 1911, 106.

Joon 2. Järva-Madise kiriku koori pääskivi. Foto P. Säre.

Tsistertslastel tuli aga üles ehitada uus majanduskeskus Liigvallas. Tegelikult oldi tagasi oma vanas asukohas, sest vahetuse teel saadud külad ümbritsevad Vahuküla.

VALKENA KLOOSTRI VALDUSED VIRUMAAL

1281. aasta lepingule oli alla kirjutanud ka *frater Theodericus, magister in Methpe*.⁶⁵ Mädapea küla esineb “Taani hindamisraamatus”, kuid omanikku seal mainitud ei ole.⁶⁶ Seega jääb teadmata, kuidas või millal Valkena vennad Rakvere lähistelesid asusid, kuid 1280. aastateks oli seal juba mõis. Mõistatuseks jääb ka see, miks klooster oma majanduskeskusele just sellise asukoha valis, sest veekogusid seal polnud, Tartusse viiva teeni oli linnulennult 4 km ja Rakverre teed mööda 6,4 km. Liivimaa allikates on kirjutatud tsistertslaste kalavetest ja vesiveskitest, põllu-, heina- ning karjamaadest ja mesilastarudest, kuid muidugi ka raieõigusest (vt allpool). Mädapeal võinuks mingi tähtsus olla tammikul, mis esineb täna-

⁶⁵ LUB III, 475a.

⁶⁶ **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Census Daniae, 502.

päeval ka kohanimena (Tammiku). 20. sajandi alguse kirjelduse järgi kasvasid Mädapea tammikus ligi 300 aasta vanused puud, üks neist oli Virumaa jämedaim.⁶⁷ Kuigi need puud olid rootsiaegsed, võiks siiski eeldada, et tammed kasvasid selles paigas ka varasematel sajanditel. Tammepuitu sai kasutada ehitustöödel, mistõttu võis sellel Rakveres turgu olla. Kuid Mädapea kant oli üldse väga metsarikas, mis tähendab, et seal võidi sütt teha. Ulatuslikum söepõletamine saigi Eestis alguse keskaegsetes mõisates. Seda läks vaja nii sepatöös kui ruumide kütmiseks lahtistes söeastjates.⁶⁸ Tsistertslaste jaoks oli aga rauatootmine ja -töötlemine väga olulisel kohal.⁶⁹ Selles kontekstis muutub eriti tähendusrikkaks Ida-Virumaa maa- valduste omandamine.

1287. aasta üriku järgi oli Valkena kloostril veel valdusi Viru rannas.⁷⁰ Täpsemat asukohta pole aga võimalik lokaliseerida. See asjaolu inspireeris Paul Johansenit otsima seoseid kloostrite teadaolevate hiliskeskaegsete Virumaa valduste ja “Taani hindamisraamatu” andmete vahel. Viimases torkab silma keegi preester Eilardus, kelle omanduses olid rannikuäärne Aa küla⁷¹ ja selle naaberküla, praegu teisele poole Narva maanteed jääv Voorepera⁷². 1426. aastal vahetas Valkena klooster need Saksa Orduga. Eilardusele kuulus ka Rodickæ, mis asus Kohtla ja Purtse jõe ühinemiskohas Püssi mõisa ning Lügenuse kiriku vahel.⁷³ Kuna Purtse jõel on suur langus, siis oli see ideaalne koht vesiveskile. Aa ümbruskond oli aga Virumaa olulisim rauatöötuskant.⁷⁴

Mõneti üllatav on kohata preestrit maaomanikuna, kuid Johansen arvates võis ta tegutseda Valkena kloostrite huvides. 1254. aastal Tallinnas sõlmitud lepingu tunnustajate hulgas esineb tõepoolest Daugavgrīva kloostrite esindajana *sacerdos et monachus Alardus* [Eilardus].⁷⁵ Kuna Daugavgrīva kloostrile kuulus Taani kuninga haldusalas rohkesti maa- valdusi, siis pole välistatud, et kaitsti oma sö Sarkkloostrite huve. Sel ajal allusid ju mõlemad ühele emakloostri- le. “Taani hindamisraamatu” maade nimistud koostati 1240. aastatel.⁷⁶ Piiskop Hermann oli 1245. aastaks vana- dusest pimedaks jäänud ja Valkena kloostrisse läinud.⁷⁷ Klooster oli oma patroonist

⁶⁷ Wirumaa. Maakonna minewikku ja olewikku käsitaw koguteos. Wiru maakonnawalitsuse väljajanne. Rakvere, 1924, 251.

⁶⁸ Peets, J. Siis, kui raud tuli. – Rmt: Eesti aastal 1200. Koost ja toim M. Mägi. Argo, Tallinn, 2003, 184.

⁶⁹ Karlsson, L. Cistercian iron production. – Rmt: Medieval Iron in Society. Papers Presented at the Symposium in Norberg May 6–10 1985. (Jernkontorets forskning, serie H 34.) Jernkontoret and Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 1985, 341–355.

⁷⁰ LUB I, 513.

⁷¹ Johansen, P. Die Estlandliste des Liber Censu Daniae, 352.

⁷² Samas, 670.

⁷³ Samas, 577.

⁷⁴ Jüri Peetsi suulised andmed 7.8.2009.

⁷⁵ LUB III, 270; Johansen, P. Die Estlandliste des Liber Censu Daniae, 778.

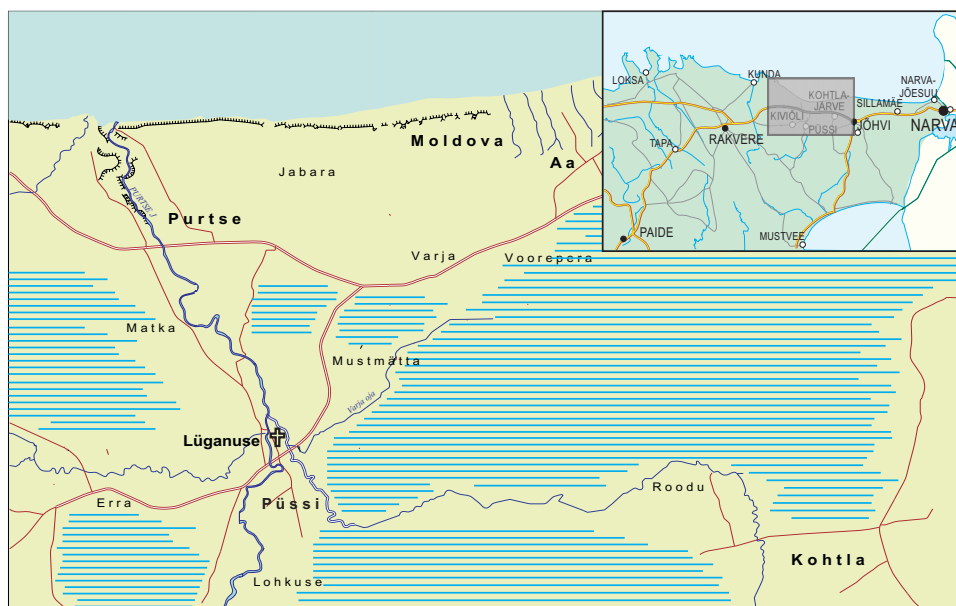
⁷⁶ Kala, T. Käsikiri ja uurijad. “Liber Censu Daniae” ja/või “Codex ex-Holmiensis”? – Tuna, 2005, 1, 27.

⁷⁷ Gadebusch, F. K. Livländische Jahrbücher, 242.

ilma jäänud. Samal aastal andis üldkapiitel abtile loa külastada nende kogunemisi iga seitsme aasta tagant.⁷⁸ Seega oli Valkena klooster sel perioodil tõepoolest vietsal järjel ja võis eestkostet vajada.

Mingil ajal läks kloostri omandusse ka Aa naaberküla Moldova. Johansen on sellegi küla Eilardusega seostanud, ehkki “Taani hindamisraamatus” on see kuninga valdus.⁷⁹ Nii Aa kui Moldova paiknevad kõrgel klindipealsel, kuid pankranniku ja mere vahele jääb kaunis liivarand. Kindlasti pidi siin olema sadamakoht, sest toodangu transport Viru valdustest Tallinna või muudele turgudele oleks teed pidi liiga kulukaks läinud. Arvatavasti oli siingi kloostri majanduskeskus, sest miks muidu nähti nii palju vaeva ligi 7 km pikkuse tee ehitamisega Aa külast läbi ligipääsmatute soode Kohtla küalani? Sealt lõuna poole jäi Võrnu küla, mis kuulus samuti Valkena tsistertslastele.⁸⁰ 16. sajandil kutsuti seda mungateeks.⁸¹

Võib kindlalt väita, et Valkena kloostri olid 13. sajandil Virumaal vähemalt üks mõis (Mädapea) ja sadamakoht. Kui aga Eilardus tõesti kloostri huvides tegutses, pidi rannikul olema veel teinegi mõis ja Purtse jõel vesiveski (joon 3).

Joon 3. Valkena kloostri valdused Ida-Virumaal. Graafika T. Mägi.

⁷⁸ Winter, F. Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschlands. III Theil. Friedrich Andreas Perthes, Gotha, 1871, 224.

⁷⁹ Johansen, P. Die Estlandliste des Liber Censur Danicae, 506, 778.

⁸⁰ Samas, 651. Millal see küla Kärkna kloostri omandisse jõudis, pole teada, kuid 1426. a läks küla koos teiste kloostri valdustega üle Saksa Ordule.

⁸¹ Samas, 353.

ROMA KLOOSTRI MÕIS KOLGAS

Roma tsistertslaste klooster Gotlandi saarel sai oma esimesed maavaldused Eesti alal Taani asevalitsejalt hertsog Knudilt 1220. aastatel. Sellise järelduseni viib kahe allika analüüs. 1259. aastal kinnitas Taani kuningas Erik Glipping Roma kloostri valdused ja mainis, et need olid saadud hertsog Knudilt ning ordult.⁸² Suur osa nimetatud küladest esineb juba “Taani hindamisraamatus” Gotlandi kloostri omandusena, kuid kahele on juurde märgitud, et need on ostetud kellegi Bernhardi käest (*emptos de Bernard*).⁸³ Nimekirjade koostamisel on pööratud suurt rõhku külade orduaegse omaniku kindlakstegemisele. See hõlmab perioodi 1227–1238. Ühed muutsid omanikku ostu teel, teised konfiskeeriti taanlaste poolt.⁸⁴ Kuid kuue küla puhul on ainsa omanikuna mainitud Roma munki.⁸⁵ Seega võiksid just need valdused olla hertsog Knudi aegsed, mis jäid kloostri omandusse ka mõõgavendade valitsusajal.

Tegemist oli kompakitse piirkonnaga Revala maakonna idaserval. Neli küla paiknesid ümber Kahala järve, hõlmates seda lõuna- ja idaküljest. Kõige suurem oli järve ja Tallinna-Narva maantee vahele jääv Kahala küla 21 adramaaga. Kahala järve lõunakaldal paiknes väike Kalamäe küla, mida enam ei eksisteeri. Kadunud on ka Kullava küla, mis võis jääda Kalamäest põhja poole, külgnedes Uuri küla valdustega. Uuri ongi kõige põhjapoolsem munkadele kuuluv küla.⁸⁶ Kaks ülejäänud küla – Hirvli ja Sigula – paiknevad tänapäeval teisel pool Tallinna-Narva maanteed. Kokku oli territooriumi suuruseks 78 adramaad.⁸⁷

“Taani hindamisraamatus” järgneb külade loetelule märkus “in Holki Pøtraeth alio nomine”, mida on tõlgitud: “Kolgas, teise nimega Põdratus.”⁸⁸ 1259. aasta ürikus pole Kolgat enam nimetatud.⁸⁹ Alles 1290. aastal ilmus Kolga uuesti kirjalikesse allikatesse, kuid seekord külana (villa Kolco).⁹⁰ Arvatavasti on tegemist tänapäevase Kolgakülaga, mis asub Kolga mõisast linnulennult 6 km kaugusel. Tänu Johansenile teame, et Virumaa piiri lähistel asus Põdralõpe talu. Nimest võib järeldada, et siin lõppes “põdramaa”.⁹¹ Seega kuulus munkadele peale eelnimetatud külade veel hiiglaslik metsane territoorium, mis ulatus Uuri külast Valgejõeni. Sellisel juhul on ka loogiline, et “kolkasse” rajatud metsaküla kandis sama nime ja et see kandus üle kogu majanduskeskusele. Nii on Tallinna linna turberaamatu ja vanima arveraamatu sissekannetes juttu Kolke munkadest või foogtist.⁹²

⁸² LUB I, 340.

⁸³ **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Census Daniae, 48r.

⁸⁴ Samas, 120.

⁸⁵ Samas, 47r.

⁸⁶ **Tarvel, E.** Lahemaa ajalugu. Lahemaa Rahvuspark, Tallinn, 1993, 11–12.

⁸⁷ **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Census Daniae, 47r.

⁸⁸ Samas, 47r; **Tarvel, E.** Lahemaa ajalugu, 12.

⁸⁹ LUB I, 340.

⁹⁰ Samas, 537.

⁹¹ **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Census Daniae, 253, viide 2.

⁹² Vt lähemalt **Tarvel, E.** Lahemaa ajalugu, 23.

Kui vaadata külade asetust maastikul, siis jäävad need kas järve või jõgede äärde (joon 4). Hirvli ja Sigula küla lähistelt alguse saav Kolga jõgi möödub Kolga mõisast ning suubub 5,5 km kaugusel Kolga lahest Pudisoo jõkke. Mõlemad jõed olid ajalooliselt tuntud forellijõgedena ja Pudisoo keskjooks pärilipüügikohana.⁹³ Kahala piirkonnas oli võimalik kaevandada ehituseks sobivat paekivi.⁹⁴ Jällegi võib öelda, et tsistertlastele eraldatud maade valik ei olnud juhuslik, vaid pigem kohalike olude heale tundmisele tuginev ja nende endi vajadusi arvestav.

Sellise maade jaotuse puhul torkab aga silma üks kummaline asjaolu: Kahala järve põhjakallas näikse olevat eikellegimaa. Ometigi asuvad seal kõrgel mereäärsel klindil Muuksi linnamägi ja Eesti oludes ainulaadne 85 kivistkalmest koosnev kalmistu. Linnamäelt saadud sõeproovide ¹⁴C-dateeringud osutavad, et linnust võidi kasutada ka 13. sajandil.⁹⁵

Olen juba varem juhtinud tähelepanu Kuusalu kihelkonna maavalduste väga selgepiirilisele jaotusele “Taani hindamisraamatus”. Piir kulges Kuusalu ja Kahala

Joon 4. Roma kloostri valdused Kolgas (v.a Pärisepa ja Juminda poolsaar). Graafika T. Mägi.

⁹³ **Vilbaste, G.** Pärlite püüdmisest Eestis. – *Loodus*, 1924, 3, 8, 426–428.

⁹⁴ **Perens, H.** Paekivi Eesti ehitistes, II. Harju, Rapla ja Järva maakond. Eesti Geoloogiakeskus, Tallinn, 2004, 15.

⁹⁵ **Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. jt.** Eesti esiajalugu. Eesti Raamat, Tallinn, 1982, 177; **Vedru, G.** Archaeological field work in the surroundings of Lake Kahala. (Arheoloogilised välitööd Eestis, 1998.) Muinsuskaitseinspeksioon, Tallinn, 1999, 57–61; **Vedru, G.** Põhja-Eesti külad. – Rmt: Eesti aastal 1200. Koost M. Mägi. Argo, Tallinn, 2003, 146.

vahelt – lääne poole jäid vasallid keskusega Kuusalus, Kiius ning Valklas, ida poole mungad.⁹⁶ Kuid munkadele ei kuulunud kogu territoorium, ehkki Paul Johansen on seda 1240. aastate maavalduste kaardil nii esitanud.⁹⁷ Kogu klindipealne ala oli omanikuta, nii nagu ka mitmed teised piirkonnad “Taani hindamisraamatus”, sh Iru linnamägi. Kui aga pilk uuesti kaardile heita, saab tsistertslaste maavalduste asetus hoopis teise mõtte. Need jäävad Muuksi linnuse piirkonda. Linnamägi ise ei ole küll väga võimas, kuid selle juurde pidi kindlasti kuuluma sadamakoht, Evald Tõnissoni arvates ka kaubitsemiskoht.⁹⁸ Kuigi tema on näinud Muuksi linnust ainult merevalve ja märguandmispaiga funktsioonis, võis praegust uurimistraditsiooni järgides olla tegu kohaliku võimukeskusega.⁹⁹

Emakloostri ühenduse pidamiseks läks Roma munkadel sadamakohta vaja. Kuidas aga seletada sõbralikku kooseksisteerimist linnusega? Kui Skandinaavias asutati klooster, võis olla initsiaatoriks piiskop või kuningas, kuid seda tehti koostöös kohalike ülikutega.¹⁰⁰ Roma klooster rajati 1164. aastal Gotlandi keskossa, *gutating*’i kohtumispäiga vahetusse naabrusse. Kloostri algne nimi oligi Gutnalia (Guthnalia). Seega pidi tsistertslaste saabumine saarele olema kooskõlastatud gotlandlaste kõrgeima võimuorganiga. Kiriku poolt oli aga tähtis osa Linköpingi piiskopil Gislel ja Lundi peapiiskopil Eskilil ning kloostri asutamist võib näha kui ettevalmistust risticõjaks Liivimaale, sest Gotland oli viimane kristlik platsdarm enne paganate maad.¹⁰¹ Ilmselt pole see juhus, et Gutnalia kloostri abtiks sai Peter, Püha Bernardi enda munk.¹⁰² Seda tausta arvestades pole ime, et esimesed maavaldused Eestimaal saadi juba 1220. aastatel, mis näitab, et Gotlandi tsistertslased võisid risticõjaks osaleda. Eesmärgiks võis olla tütarkloostri rajamine. Poliitiliste olude muutumine tõmbas sellele aga kriipsu peale ja kui taanlased uuesti võimule said, oli tsistertslaste hiilgeaeg juba möödas ning kerjusordud initsiatiivi üle võtnud.

⁹⁶ **Markus, K.** Keskaegsed maavaldused, 16.

⁹⁷ **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Censur Daniae, vt joonis “Grundbesitzverteilung 1241”. Enn Tarvel on samuti imestanud, et vana asustusala ja põline viljelusmaa Muuksi pole “Taani hindamisraamatus” kirja pandud. Lahendusena on ta pakkunud, et Muuksi oli Uuri küla osa: **Tarvel, E.** Lahemaa, 13. See ei ole aga võimalik, sest Uuri küla oli tunduvalt väiksem kui Kahala ja ei saanud hõlmata Kahala järve ida- ning põhjaosa.

⁹⁸ **Tõnisson, E.** Eesti muinaslinnad. (Muinasaja teadus, 20.) Tartu, 2008, 192.

⁹⁹ Linnusepiirkondade kohta vt **Lang, V.** Vakus ja linnusepiirkond Eestis. Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel. – Rmt: Keskus, tagamaa, ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Koost ja toim V. Lang. (Muinasaja teadus, 11.) Tallinn, 2002, 125–168; **Lavi, A.** Kesk-Eesti idaosa linnamägedest, 233–272; **Mandel, M.** 13. sajandi alguse võimukeskused Läänemaal. – Rmt: Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Lauulu auks. Koost ja toim H. Valk. (Muinasaja teadus, 18.) Tartu, 391–401; **Markus, K.** Kuhu kadus Hertele kirik? Mõtteid Harjumaa haldusstruktuurist 13. sajandil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2007, 1–2, 9–26.

¹⁰⁰ **Nyberg, T.** Monasticism in North-Western Europe, 132–133, 194–195.

¹⁰¹ Vt lähemalt **Markus, K.** Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet. Mercur Consulting, Tallinn, 1999, 22–23, 146–149, vt kirjandus, viide 3, lk 223.

¹⁰² **France, J.** Cistercienserne i Norden indtil c. 1200. – Rmt: Tidlige klostre i Norden før 1200. Toim L. Bisgaard, T. Nyberg. Syddansk Universitetsforlag, 2006, 56.

Miks valiti aga see asukoht? Kui Rootsis asutati tsistertslaste klooster, siis võis see olla keset paganate maad, kuid seal pidi olema üks kristlik saareke – ristiusu vastu võtnud ülikute perekonnad, kes soovisid seeläbi kindlustada oma autoriteeti (näiteks Säby/Julita klooster Mälari järve ääres). Kui aga taanlased asutasid kloostreid Slaavi aladel, siis oli enamasti põhjuseks kohaliku aristokraatia koostöövalmidus, sest nii oli ainus võimalus ellu jääda.¹⁰³ Henriku kroonikast teame, et Pudiviru vanem Thabelin oli juba varem Gotlandil ristitud.¹⁰⁴ Seda enam võiks tihedamaid kontakte saarega eeldada just rannikuäärse linnuse elanikelt. Pole võimatu, et ka Muuksi haldajail oli olnud varem ristiusuga kokkupuude. Munkade poolt vaadatuna oli aga vaja paika, kus oleksid tugev kohalik autoriteet, sadam ja nende elutegevuseks vajalikud tingimused. Kõige tähtsamaks asjaoluks võis aga olla kaubitsemiskoht.

Tütarkloostri Kolgasse ei tulnud, kuid mis ajast oleks võimalik rääkida tsistertslastele omasest majanduskeskusest? “Taani hindamisraamatu” järgi kuulus Roma munkadele veel kaks küla Virumaal Kadrina lähistel – Ahila ja Kallukse. Klooster oli olnud need saksa vasallilt arvatavasti pärast mõõgavendade võimuperioodi lõppu.¹⁰⁵ 1259. aastaks oli klooster omandanud ka Vohnja küla¹⁰⁶, mis jääb kahe eelmainitud küla vahele. Kõik kolm asetsevad Loobu jõe lähistel. Nähtavasti tegid mungad vahetust Taani asehaldur Saxo Agunsuniga, kellele see küla oli kuulunud, ja vastutasuks loobuti Hirvli külast, mis jäi tema Kuusalu valduste naabrusse.¹⁰⁷ 1259. aastaks kuulus Roma kloostri ka Pärисpea rannaküla.¹⁰⁸ Seega olid Roma kloostri valdused üsna hajali kolmes piirkonnas.

1290. aastaks muutus aga pilt oluliselt.¹⁰⁹ Mainitud Virumaa külasid kloostri valdustes enam ei olnud. Kuid uued külad moodustasid rõnga ümber Kolga – Muuksi, Vahastu, Kõnnu ja Kolgaküla. Ürikus on nimetatud Muuksit Mukenkulleks, mis tähendab Mungaküla, kuigi oleks ahvatlev tõlkida Mungaküngas (rootsi keeles Munkkulle). Ilmselt on siin mõeldud linnamäe piirkonda, mis läks nüüd Roma kloostri valdusse. Selle juurde oli tekkinud küla. Vahastu nimi tuleneb Tarveli arvates sõnast *vaha*, mis tähendab *suurt kivi*.¹¹⁰ Rootsi-aegselt kaardilt on näha, et Tallinna-Narva tee läks läbi küla.¹¹¹ Sinna jooksid kokku ka kohalikud teed Kolga mõisast ja Kolgakülalt.¹¹² Suuri kive kasutati teetähisena, mis on andnud nime ka külale. Huvitav, kas ka Valkena kloostri kuulunud Vahuküla sai oma nime Tallinna-Tartu teed tähistanud kivist?

¹⁰³ Nyberg, T. Monasticism in North-Western Europe, 205, 238–239.

¹⁰⁴ HK, XXIII, 7.

¹⁰⁵ Gadebusch, F. K. Livländische Jahrbücher, 242.

¹⁰⁶ LUB I, 340.

¹⁰⁷ Johansen, P. Die Estlandliste des Liber Census Daniae, 784–785.

¹⁰⁸ LUB I, 340.

¹⁰⁹ Samas, 537.

¹¹⁰ Tarvel, E. Lahemaa ajalugu, 55.

¹¹¹ Raid, T. Eesti teedevõrgu kujunemine, joonis 83.

¹¹² Tarvel, E. Lahemaa ajalugu, 73.

Siiani pole päris kindel, kas Tallinna ja Narva vaheline tee eksisteeris 13. sajandil. Arvamusi on mitmesuguseid. Johanseni arvates Revala ja Virumaa vahel ühendust ei olnud, see võis välja kujuneda alles 13. sajandi teisel poolel. Itta sõideti veeteed pidi, mis kulges Viru rannikul.¹¹³ Tarvel pooldab siiski seisukohta, et Virumaa saai ka teed mööda, kuid tunnistab, et Kahala ja Loobu vahel valitseb allikate järgi tühjus.¹¹⁴ Evald Tõnissoni arvates läks Muuksi linnamäelt tee Tallinna suunas, kuid mingit suuremat ühendusteed Virumaa poole ei olnud.¹¹⁵ See seletaks, miks sakslased Henriku kroonikas pärast Virusse korraldatud rüüsteretke edasi Rävälasse ei läinud.¹¹⁶ Vahastu küla tekkimine vaid kinnitaks neid oletusi, samuti Valgejõe küla mainimine 1290. aastal munkade omandina. Tegemist on külaga Valgejõe ületuskoha naabruses. Siit kulges kahe maakonna vaheline piir.¹¹⁷ Pole kahtlustki, et vennad tegelesid tee rajamisega, mis omakorda näitab *grangium*'i olemasolu. Viimast kinnitab ka uute külade tekkimine endisele kõnnumaale (Kõnnu) ja metsakolkasse (Kolga). See näitab uute maade hõlvamist ja asunduste rajamist, mis samuti oli tsistertslastele ainuomane. Laieneti ka mere suunas. Lisaks Pärisepeale kuulus munkadele veel teinegi rannaküla – Juminda. Mõlemad külad asuvad poolsaare tipus ja domineerivad poolsaare mõlemas rannas.¹¹⁸

1290. aasta ürikus on mainitud veel Kuusalu kirikuküla, mille Saxo Agunsuni pojad müüsid munkadele, ja selle kõrval paiknevat Aruküla.¹¹⁹ Kui 25-adramaaline Kuusalu küla esineb juba “Taani hindamisraamatus”, siis Aruküla ilmus allikatesse esmakordselt. Selle kõrvale jääb Hirvli – küla, mis kuulus munkadele juba 1220. aastatel, kuid siis enam ürikutes ei esine. Eespool saai vaetud võimalust, et Taani asehaldur ja mungad olid teinud vahetustehingu. Sajandi lõpu seisuga aga jäi Hirvli munkade valduste vahele, mistõttu võiks oletada kas mingit ümberasumist või külade liitmist.

Kuigi otsest allikalist kinnitust pole, võis Kuusalu kihelkonnakirik minna maade vahetusega Roma kloostri patronaadi alla. Kirikumaa omanik ei pruugi alati olla pühakoja patroon, kuid Eestis on sellist praktikat siiski rakendatud.¹²⁰ Ka Kuusalu vana kirikuraamatu järgi kuulus pühakoda Kolga munkadele.¹²¹ Ehkki 1214. aasta

¹¹³ **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Censu Danicae, 242–245; vt **Raid, T.** Eesti teedevõrgu kujunemine, 187.

¹¹⁴ **Tarvel, E.** Lahemaa ajalugu, 71.

¹¹⁵ **Tõnisson, E.** Estland und die Europäisierung: 11.–12. Jahrhundert. – Rmt: Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. Toim N. Blomkvist. Ekbad & Co, Västervik, 1998, Abb. 1, 39.

¹¹⁶ HK, XXIII, 7.

¹¹⁷ **Tarvel, E.** Lahemaa ajalugu, 31, 54; **Raid, T.** Eesti teedevõrgu kujunemine, joonis 83.

¹¹⁸ **Tarvel, E.** Lahemaa ajalugu, 31.

¹¹⁹ **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Censu Danicae, 459.

¹²⁰ Nt 1346. a kinkis Waldemar IV tema patronaadi all oleva Rapla kiriku Tallinna toomkirikule, kirikumaa kuulus “Taani hindamisraamatu” järgi kuningale. Harju-Madise kirik rajati Lode maale, nii kirik kui kihelkond kandis Lodenrode nime.

¹²¹ **Paucker, H. R.** Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihefolge. Reval, 1849, 112.

üldkapiitli otsuse järgi ei tohtinud tsistertslaste kloostritel olla kihelkonnakirikuid¹²², ei pidanud Taani kloostrid sellest kinni. Tegelikult kuulus neile märkimisväärne hulk kihelkonnakirikuid. Kuid see ei tähendanud, et preestervennad oleksid seal ilmalikele teenistusi läbi viinud. Seda võisid teha teised preestrid ja neile maksti selle eest.¹²³ Paistab, et siin järgiti Taani praktikat.

Eelnevat kokku võttes näeme, et 13. sajandi lõpuks oli Revala maakonna idaosas Roma kloostrid võimas majanduskeskus, kuhu kuulusid pooled Kuusalu kihelkonna külad. Munkade omandi hulgas on nimetatud veel kalastuskohti, vesiveskeid, karja- ja põllumaid. Toodangut turustati Tallinna kaubahoovi kaudu, mis asetses dominiiklaste kloostrid kõrval ja mida on esmakordselt mainitud 1280. aastal seoses kuninganna Margreta maksukorraldusega.¹²⁴ Niisiis võib rääkida korralikust mõisamajapidamisest. Hooned paiknesid arvatavasti praeguse Kolga mõisa alal, mis jäi küll *grangium*'i keskele, kuid samas piisavalt eraldatuks metsade ja soode vahel, Kolga jõe ääres.

DAUGAVGRĪVA KLOOSTRI MÕIS PADISEL

Johanseni arvates võisid Daugavgrīva mungad Padisel maad saada juba 1220. aastal, kui paavst Honorius III õhutas Saksamaa kloostrite abte oma munki Tallinna piiskopile misjonitööks appi saatma.¹²⁵ Tal võib õigus olla, sest nii nagu mitmete Roma kloostrid valduste puhul pole ka Daugavgrīva omandi juures “Taani hindamisraamatus” märget, et see oleks varem kellelegi teisele kuulunud. Kuna tsistertslastel ei olnud mõõgavendadega väga sooje suhteid, pole põhjust arvata, et viimased oleksid munkadele midagi Eestimaal jaganud. Seega pidi Daugavgrīva klooster oma valdused saama taanlaste esimesel valitsusajal.

Padise nimi tuleb Paekülast (Pathes), mis oli tsistertslaste suurim valdus selles piirkonnas – 14 adramaad. Rõhutan nii küla suurust kui ka nime, sest tavaliselt ollakse harjutud Padist seostama kloostrid territooriumiga, mis on Paekülast 8 km kaugusel. Veel on “Taani hindamisraamatus” mainitud 4-adramaalist Määra (Mægær) ja sama suurt Melenculae küla, mille asukohta ei teata. Johanseni arvates võis olla tegemist mahajäetud asulaga Määra ja Padise kloostrid vahel.¹²⁶ Veel kuulus Daugavgrīva valduste hulka väike, ainult 2-adramaaline Pälli küla, mis

¹²² *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*. Toim M. J. Canivez. 8 kd (Louvain, 1933–1941). 1. kd, 428 (1214/57). Statuut ütleb, et keegi ei tohi vastu võtta kihelkonnakirikut (*nullus ecclesias parochiales recipiat*), kusjuures karistuseks ähvardatakse vabastada abt oma ametist.

¹²³ **McGuire, B. P.** *The Cistercians in Denmark: Their Attitudes, Roles, and Functions in Medieval Society*. Cistercian Publications, Kalamazoo, Michigan, 1982, 136–137.

¹²⁴ LUB I, 470.

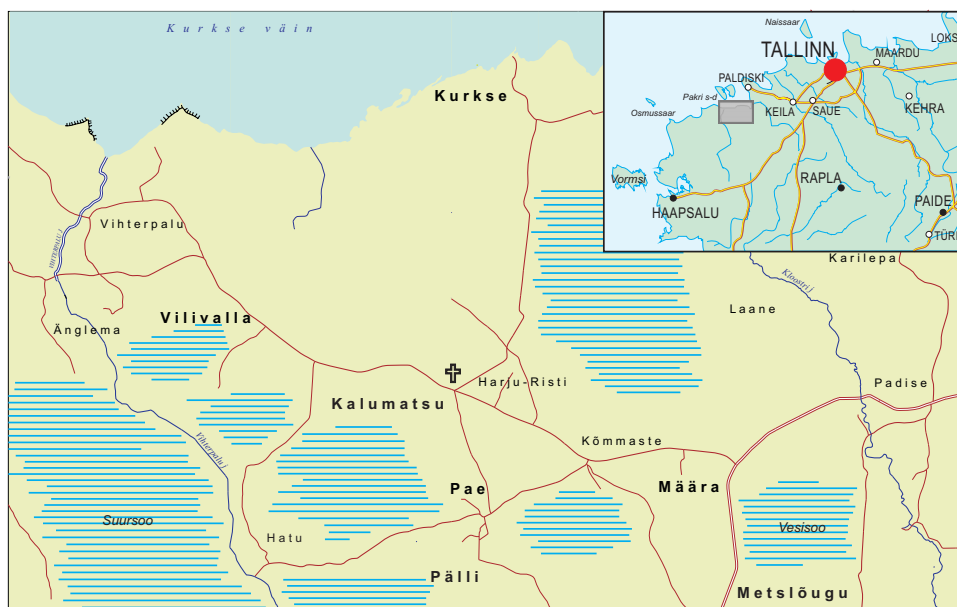
¹²⁵ Samas, 50.

¹²⁶ **Johansen, P.** *Die Estlandliste des Liber Censur Daniae*, 501.

asus Paekülast 1,5 km lõuna pool.¹²⁷ Ja viimaks 5-adrmaaline Kalumatsu, mis paiknes vahetult Risti kiriku kõrval, teest lõuna pool.¹²⁸ Viimati mainitud küla enam ei eksisteeri (joon 5).

Külade paiknemist vaadates on selgelt näha, et need koonduvad Paeküla ümber – koht, kus juba nime järgi oli võimalik paasi kaevandada. Märkimisväärne on asjaolu, et kogu tänapäevase Harju-Risti kihelkonna piires paljandub paas ainult Paekülas ja Määras¹²⁹ ning just sellesse piirkonda otsustasid orduvennad kanda kinnitada. Tsistertslaste ordu vastutas *grangium*'i juht tihtipeale ka ehitusmaterjali ja ehitusorganisatsioonide küsimuste eest.¹³⁰

1257. aasta tüli võimaldab kloostri inimeste igapäevaelule natuke lähemat pilku heita. Nimelt ei suutnud Daugavgrīva vennad ja Padise elanikud naaberküla Hatu omadega kalastamisküsimuses ühele nõule jõuda. Tüli põhjustanud jõge pole mainitud, kuid selle kulgu, mis sobib hästi Vihterpalu jõega, on väga täpselt kirjeldatud.¹³¹ Lõpuks jõuti jõe jagamises kokkuleppele ja määrati kindlaks, kuhu

Joon 5. Daugavgrīva kloostri mõis Padisel (Pae). Graafika T. Mägi.

¹²⁷ Baltisches historisches Ortslexikon. I Theil. Estland. Hrsg. von H. v. zur Mühlen. Quellen und Studien zur Baltische Geschichte. Bd. 8/1. Böhlau Verlag, Köln, 1985, 426.

¹²⁸ Johansen, P. Die Estlandliste des Liber Census Daniae, 173.

¹²⁹ Perens, H. Paekivi Eesti ehitistes, II, 16.

¹³⁰ Untermann, M. Forma Ordinis, 208–227.

¹³¹ Kahjuks on Padise nimi uurijaid eksitanud ja seetõttu figureerib kirjanduses Kloostri jõgi. Hatuküla asub Paekülast lääne pool: Raid, T. Eesti teedevõrgu kujunemine, 200.

mõlemad pooled tohivad kalatõkkeid ehitada, kuid ühtlasi rõhutati, et need kivist või puust tõkked ei tohi sõidukite liikumist segada. Seega on meil olemas allikaline kinnitus, et 13. sajandil kasutati tõepoolest siseveeteid. Samas polnud keelatud kalastamise eesmärgil tõkete taha paise tekitada. Muidu jäi aga vaidluse osapooltele õigus mõlemal pool jõge raiet teha, loomi jahtida, mesipuid ehitada ja uuristada ning muidki asju koos vabalt hallata.¹³²

Mainitud ürikus on korduvalt kirjutatud vendadest ja Padisel elavatest inimestest. Seega pole imekspandav, et sinna ehitati ka kabel. Millal pühakoda täpselt valmis, pole teada, kuid kõneaineks sai see 1281. aastal. Allikast selgub, et tsistertsused ehitasid Padisele kabeli nii endi kui ümberkaudsete elanike tarbeks, et jumalateenistusi ja palvusi läbi viia. Kuid ametisse ei pandud oma preester-venda, vaid hingekarjane kutsuti Hertele kihelkonnakirikust ning anti kabel tema alluvusse.¹³³ Tallinna piiskopile oli tsistertslaste vaba käitumine juba ammu pinnuks silmas, sest Eestimaa territooriumil kehtis ikkagi Lundi kiriku võim. Nüüd siis lõpuks jõuti Daugavgrīva tsistertslastega üksmeelele.¹³⁴

Kus see kabel siis asus? Villem Raam on seda otsinud Padise kloostrist ja jäänud pidama kloostrikompleksi lõunaküljelt väljaulatuva ehitise juurde. Tema kontseptsiooni kohaselt valmis kahevõlviline kabel 1250. aastatel¹³⁵, kuid allikalist kinnitust niisugusele dateeringule ei ole. Villu Kadaka väliuuringud näitasid, et tegemist on hoopis mingi hiliskeskajase sekundaarse ehitisega.¹³⁶ Tulles aga tagasi maavalduste juurde, tekib küsimus, kuidas sai see kabel üldse praeguse kloostriterritooriumil eksisteerida. Munkade valduse kese asus Paekülas, ida poole jäi Määra küla. Kui nüüd nõustuda Johanseniga, et Melenculae paiknes kloostris ja Määra vahel, võiks Daugavgrīva territooriumi Kloostrijõeni venitada, kuid konvent paiknes teisel pool jõge ning kabelit ei rajatud valduste ääremaale. Nii nagu allikas öeldud, oli see mõeldud vendade ja Padise elanike ühiskasutuseks. Seega tuleks kabelit otsida ikkagi sellest piirkonnast, mis sellele nime andis – Paekülast.

1283. aastaks olid tsistertsused oma valdusi tunduvalt laiendanud. Uute külade seas olid Kirikküla, Vilivalla, Metslõugu ja Kurkse ning lisaks veel Suur-Pakri

¹³² LUB I, 299; Est-, und Livländische Brieflade. I Theil. Bd. 1. Hrsg. von F. G. Bunge, Baron R. V. Toll. Reval, 1856, 10.

¹³³ LUB I, 473; LUB III, 475a.

¹³⁴ **Poelchau, L.** Die Geschichte des Zisterzienserklosters Dünamünde, 118.

¹³⁵ **Raam, V.** Padise klooster. (Eesti arhitektuur, 3.) Valgus, Tallinn, 1997, 43. Raam avastas väljakaevamistel nendest ruumidest raidkivitükke, mille dekoor osutas tema arvates 13. sajandi keskpaigale. Kuid tegemist oli irdleidudega, mis võisid olla sekundaarses kasutuses. Raid-detailid on tänaseks korduvalt asukohta vahetanud ja osa ilmselt kaduma läinud. Kuid vähemalt ühe raidkivi dekoor (paikneb Padise kloostris kõrval angaaris) osutab hoopis 15. sajandi vormikõnele (faasitud serval naivistlikud taimed). Teisi kive pole autoril õnnestunud veel näha.

¹³⁶ **Kadakas, V.** Confusion with the “chapel” walls in the southern wing of Padise monastery. – Estonian Journal of Archaeology, 2005, 9, 156–178.

saar. Vilivalla ja Metslõugu olid selgelt uusasundused, esimene metsade vahel, teine soos. Kurkse ja Pakri saare omandamine näitab, et huviorbiiti tõusis ka rannapiirkonna koloniseerimine. Selle taustal on Kirikküla rajamine üsna intrigeeriv. Juba nimi ütleb, et tegu oli Harju-Risti kirikule kuulunud külaga, kuid ürikus on seda Kullenzalliks nimetatud. Sinna rajasid Padise tsistertsilased Püha Risti kabeli (*des hiligen kruszes kapelle tho Kullenzall*), mida on esimest korda mainitud alles 1503. aastal.¹³⁷ Millal ja mis eesmärgil see kabel tegelikult rajati, jääb edaspidise uurimistöö selgitada.

Mida siis võiks 13. sajandi Padise kohta kokkuvõttes öelda? Daugavgrīva munkadele kuulus suur osa tänapäeva Harju-Risti kihelkonda jäävatest maadest ja küladest. Kuid rõhutada tuleks asjaolu, et kui Suur-Pakri saar välja arvata, siis asetsevad kõik need valdused Kloostri jõest lääne pool, mistõttu keskus jääb Paeküla-Kirikküla alale. Kui Daugavgrīva mungad 1305. aastal oma kloostri maha müüsid ja Padisele kolisid, muutus pilt täielikult. Ekspansiivselt hakati laienema teisel pool Kloostri jõge. Esimesena ihaldati Vasalemma maid, kus teadupärast olid karjäärid. 14. sajandi jooksul omandati kogu piirkond Kloostri ja Vasalemma jõe vahel mereni välja, sh Harju-Madise (Lodenrode) kirik.¹³⁸ Ja kui nüüd uuesti kaardile vaadata, siis on keskuseks Padise klooster. Sellest johtuvalt saab väita, et tsistertsilaste algne majanduskeskus paiknes Paekülas.

DAUGAVGRĪVA KLOOSTRI MÕIS RAASIKUL

Kuid peale Padise oli Daugavgrīva tsistertslastel veel teisigi valdusi. Neist varaseim allikaliselt teadaolev oli Puiatu (Pugat). Tänapäeval on see Järsi küla Raasiku vallas. Sellegi valduse võis klooster saada 1220. aastatel, sest Aulne'i Baudouini võimuperioodil sattusid mungad mõõgavendade juures ebasoosingusse ja nende maad konfiskeeriti. Kloostri ja ordu vaheline tüli leidis allikates kajastamist nii 1236. kui 1238. aastal.¹³⁹ "Taani hindamisraamatus" adramaid märgitud ei ole, kuid omanikena on nimetatud Daugavgrīva munki. Samas on võimalik välja peilida, missugused teised selle piirkonna külad või maavaldused munkadele kuulusid.

Järsi esineb "Taani hindamisraamatus" 15 adramaaga. Huvitav on aga asjaolu, et sellest viis on eestlase Villelempe (Uldelempe) isiklik omand, mis viitab mõisale.¹⁴⁰ Jällegi olid tsistertsilased koos kohaliku ülikuga. 1277. aastal ostsid mungad alloodi koos põldude, aasade, karjamaade, metsade, veekogude ja kalastusõigusega Villelempe pojalt Johanneselt 100 hõbemarga ning ühe koorma linnaste ja kaerte

¹³⁷ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Abt. 2. Bd. II. Hrsg. von H. Hildebrand, P. Schwartz, L. Arbusow. J. Deubner, Riga, 1905, 503, 527.

¹³⁸ **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Census Daniae, 774.

¹³⁹ **Hildebrand, H.** Livonica, 22.

¹⁴⁰ **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Census Daniae, 272, 554.

eest.¹⁴¹ 1275. aasta piiritulist lähtudes pidi munkade valdus ulatuma Sahani.¹⁴² Lõunas hõlmas territoorium veel Kangla piirkonda, kuid “Taani hindamisraamatus” on adramaad jällegi märkimata.

Saunja asub aga teisel pool Jägala jõge, Puiatust piisavalt kaugel. Nende vahele jäävad eestlaste vanad asustuskeskused – Jägala, Haljava ja Sambu küla. Saunja enda asend oli strateegiliselt väga hea – Jägala jõe ja Tallinna viiva tee vahel. Seega oli toodangut lihtne turustada. “Taani hindamisraamatus” märgitud 25 adramaast kuulus selles külas 17 munkadele. 1250. aastate algul sai Tallinna piiskop endale suure osa tänasest Harju-Jaani kihelkonnast, mida siis kutsuti Saintakeks (Sagentake).¹⁴³ Kohe algasid ka tülid vendadega. Nimelt ehtasid nad Sagentake (Jägala) jõele veski, mis piiras piirkonna inimeste kalastusvõimalusi. Probleemi lahendamiseks pidid piiskop Theoderich ja Daugavgrīva abt 1254. aastal sõlmima lepingu, mis tagas nii Tallinna inimeste kui ka kohalike endised õigused kalapüügiks.¹⁴⁴

Järgmine usaldusväärne teade maaomandi kohta on Taani kuninga 1266. aasta kinnituskiri, kus Puiatu ja Saunja kõrval esineb Raasiku.¹⁴⁵ Raseke küla on esimest korda mainitud 1254. aastal¹⁴⁶ ja see asus nüüdse Peningi küla kohal. Raasikust saigi Padise kloostri mõis, kuid pole päris selge, millal. Allikatesse ilmus mõis esimest korda alles 1497. aastal. Mõis rajati Kaemla küla kohale, mis liideti Raasiku valdusega 1266. aastal.¹⁴⁷ Kui Erik Menved Daugavgrīva omandi 1283. aastal kinnitas, siis on näha, et uued külad külgnevad olemasolevatega (Kalesi, Igavere, Tõhelgi). Lisaks on nimetatud, et omandi hulka arvatakse põllud, heinamaad, karjamaad, metsad, kalastuskohad ja nii kultiveeritud kui kultiveerimata maad.¹⁴⁸ 1291. aastal osteti taani vasallilt Peter Saxesonilt veel Aruküla ja Pinisele küla, millest esimene paiknes seniste valduste vahel¹⁴⁹ (joon 6).

Nii oli 13. sajandi lõpuks Raasiku ümber kompaktne Daugavgrīva kloostri territoorium, mis lubaks väita, et selleks ajaks oli seal olemas ka majanduskeskus. Toodangut turustati Tallinnas. Daugavgrīva kaubahoovi on mainitud samuti 1280. aastal seoses kuninganna Margreta maksukorraldusega, kuid eraldi leidis

¹⁴¹ LUB III, 453a; **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Censur Daniae, 105.

¹⁴² LUB III, 440a.

¹⁴³ 1249. a kuulus Tallinna piiskopile 8 adramaad Saintakes, 1254. a 43 adramaad. Vt lähemalt **Markus, K.** Keskaegsed maavaldused, 14.

¹⁴⁴ LUB I, 270.

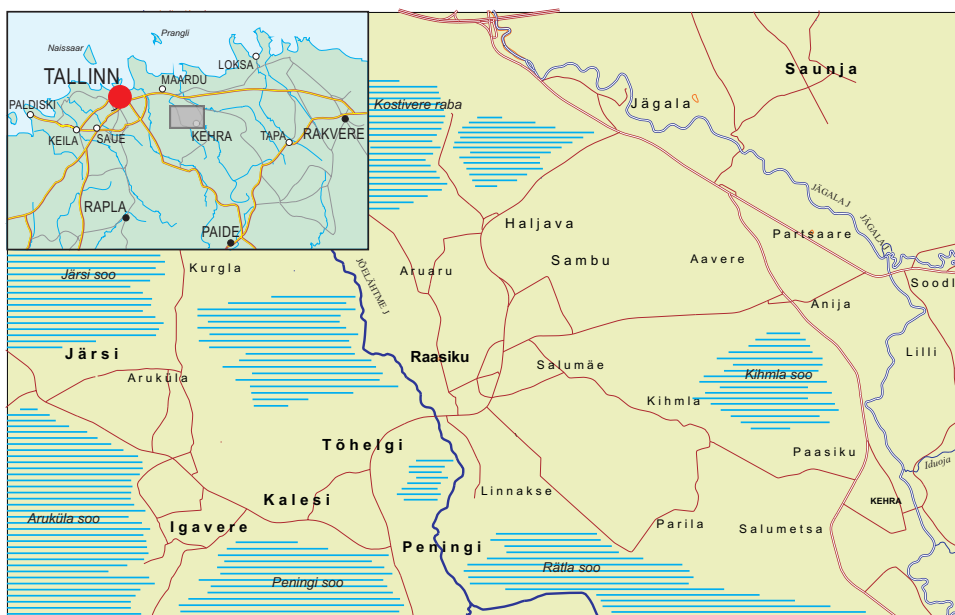
¹⁴⁵ LUB III, 399a.

¹⁴⁶ Samas, 270.

¹⁴⁷ Baltisches historisches Ortslexikon, 487.

¹⁴⁸ LUB III, 486a; **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Censur Daniae, 773. Sackelevere küla pole õnnestunud kahjuks tuvastada.

¹⁴⁹ LUB III, 541a. Johansen ei tea, kas tegemist oli Arukülaga Raasiku või Padise juures. Kuna Raasiku juures jääb see sealsete tsistertslaste valduste keskele, siis on loogiline, et on mainitud just seda Aruküla. Padisel ei olnud 13. sajandil ühtki valdust teisel pool Kloostri jõge: **Johansen, P.** Die Estlandliste des Liber Censur Daniae, 773.

Joon 6. Daugavgrīva kloostri mõis Raasikul. Graafika T. Mägi.

see veel märkimist 1288. aastal.¹⁵⁰ Krunt külgnes Gotlandi munkade omaga, mis praegu jääb osaliselt Nikolai Imetegija õigeusu kiriku alla.¹⁵¹

Lõpetuseks võiks küsida, miks Daugavgrīva mungad just Puiatu-Raasiku piirkonda pidama jäid. Tallinnast lahutas neid hiiglaslik kuninga valdus keskusega Vaskjalas, kus oli juba “Taani hindamisraamatu” järgi mõis. Ida ja põhja poole jäid vanad eesti külad. Lõunas laiusid sood. Tundub, et tegemist oli üsna asustamata piirkonnaga. Ilmselt seetõttu pole ka Puiatu ja Kangla puhul adramaid mainitud. Ainus küla oli seal Järsi ja sedagi jagati eesti ülikuga, kellel oli mõis. Tulevasest mõisasüdamikust eemale jääv Saunja oli tunduvalt paremas asukohas, Jägala jõe kaldal, mis võimaldas veski ehitamist. Kuid mingil põhjusel oli see paik munkade jaoks oluline. Kuna soost sai maaki võtta, võis selleks põhjuseks olla rauatootmine. Raasiku juures ongi teada rauatöökoht.¹⁵²

KOKKUVÕTE

Mis osa siis tsistertslastel 13. sajandi Eesti alal oli? Kõigepealt joonistused väga selgelt välja need piirkonnad, kus valged mungad kanda kinnitasid: Taani kunin-

¹⁵⁰ LUB III, 522a.

¹⁵¹ **Zobel, R.** Tallinn (Reval) keskajal. Linnaehitus 13.–14. sajandil. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2001, 76.

¹⁵² Jüri Peetsi suulised andmed 7.8.2009.

gale kuulunud Põhja-Eesti ja kahese alluvussuhtega Järvamaa. Väga võimalik, et esimesed maavaldused sai Valkena klooster Järvamaal juba Aulne'i Baudouini valitsusajal. Kui võrrelda kloostrimaadega toimunud tehinguid taanlaste valdustes ja orduaegsel Järvamaal, torkab silma teatud erinevus. Põhja-Eestis maid vahetati ja osteti, kuid majanduskeskuse süda jäi algselt valitud kohta. Järvamaal aga loobusid Valkena mungad oma sissetöötatud majapidamisest Saksa Ordu kasuks ja hakkasid üles ehitama uut. Kuigi allikatest otsesid surveabinõusid välja ei loe, jääb kahtlus siiski püsima.

Teiseks võib väita, et esmane omand soetati Põhja-Eestis ristisõja käigus. Valduste asetust vaadates aimub Taani võimukandjate läbimõeldud poliitika. Skandinaavia ja saksa munkade maad olid üle Revala maakonna, kuid üksikest eemal. Just selles hajutamises näeksin valitsejate ootusi misjonitegevuseks. Munkade kohalolu oli juba iseenesest sümboolse tähendusega, ja nagu oli näha Padise puhul, hoolitsesid nad kohalike elanike hingehoiu eest. Samas ilmneb, et maade valikul olid Roma mungad eeliseisundis, hallates üheaegselt nii sadamakohta, oletatavat kaubanduskeskust, vana asustuspiirkonda kui ka jõgesid, järve ja metsi. Samas jälle kinnitasid Valkena mungad kanda paigas, kus on avastatud jälgi intensiivsest rauatööstusest.

13. sajandi keskpaigast alates ilmneb selge tendents maavalduste koondamise suunas, mis omakorda lubab mõisate rajamist oletada. Sajandi lõpuks oli kaks suurmajapidamist keskusega Kolgal ja Padisel (Paekülas), mille juurde kuulusid ka pühakojad. Raasiku jääb eelnevatega võrreldes tagasihoidlikumasse rolli, kuid siingi on märgata mõisa teket. Järvamaal rajati Albu majanduskeskus ja samasugune pidi olema ka Virumaal Mädapeal, sest mõlema *grangium*'i juhid olid võrdselt lepingu tunnustajate hulgas. Tõenäoliselt jäi 13. sajandisse ka *grangium*'i rajamine Aa piirkonda.

Tulles tagasi pealkirjas esitatud küsimuse juurde, võiks olla vastuseks, et Eestis kanda kinnitanud tsistertsilased olid rohkem mõisnikud kui misjonärid. Kuid seda viimast rolli ei saa ka päris kõrvale heita. Taani valdustes oli kiriku võim väga nõrk. Isegi kui vennad ei tegelnud otsese misjonitegevusega, olid nad kristliku kiriku esindajateks kohapeal. Ja tegelikult võis neil olla igapäevastes asja-toimetustes ning majanduskeskuse ülesehitamisel kohalike elanikega märksa tihedam kontakt kui kihelkonnakiriku preestril. Nii jagati Padise kabelit omavahel ja preester oli hoopis "sisselaenatud". Rõhutada tuleks kindlasti ka seda aspekti, et Taani kuninga valdustes ei olnud 13. sajandil ühtki tsistertsilaste mungakloostrit. On siiski oluline erinevus, kas mõisate juhtimine toimus kohapeal või kaugustest, mis võis kohalikele elanikele ka rohkem vabadust anda. Sellest kontekstist lähtuvalt oli Padise kloostri rajamine tänapäevase Kloostri jõe äärde 14. sajandi algul pöördeliseks sündmuseks, mis kindlasti pidi avaldama olulist mõju toleaeegsele ühiskonnale laiemalt, kuid see on juba uue uurimistöö teema.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi toetusel (grandid nr 6900 ja nr 7129).

MISSIONARIES OR MANORIAL LORDS? THE ROLE OF CISTERCIANS IN THIRTEENTH-CENTURY ESTONIA

Kersti MARKUS

This article examines the activity of Cistercians in Estonia during the thirteenth century, combining written source material with landscape history. While previous research has focused on the Cistercians' missionary involvement in the late twelfth and early thirteenth century Danish and German crusades to Livonia and Estonia, this study aims to demonstrate the order's influence on establishing a manorial system in some of the Estonian provinces.

The foundation of the monastery of Falkenau [Estonian Valkena] near Dorpat [Tartu] in 1233 by Hermann, bishop of Dorpat, can be explained in the light of missionary activities in the provinces of central Estonia. However, although it was an episcopal foundation, also the Papal Legate Baudouin of Aulne might have played an important role in establishing the monastery. Moreover, the land owned by the monks was not located in the bishopric of Dorpat. Instead, they built up a grange (*grangium*) in Alp [Albu] in Jerwen county [Järvamaa], which was an isolated place near the Danish border surrounded by marshland. This part of central Estonia was administered by the Papal Legate in the 1230s and by the Teutonic Order thereafter. Two other granges owned by Falkenau monastery were located in the Danish territory, one not far from Wesenberg [Rakvere] in Mädaepa, wherefrom the monks obtained valuable building timber, and the other on the coast of Wierland [Virumaa] near Aa, which gave them access to iron production and salt water fishing.

Falkenau was the only monastery founded in Estonia during the thirteenth century, but not the only monastic community who owned land in this region. As early as between 1223 and 1227, Duke Knut, the Danish viceroy in Estonia, donated the territory near the eastern border of Harrien county [Harjumaa] in Danish Estonia to the Gotlandic Cistercian monastery of Roma. It was a suitable area for large-scale farming and fishing, and probably even for trading thanks to the harbour by the hill fort of Muuksi. The grange in Kolk [Kolga] was formed from benefactions, supplemented by purchases, exchanges and land clearance. By the end of the thirteenth century the monks possessed the majority of the lands in Kusal [Kuusalu] parish, even the village of Kusal, which may indicate that the church of Kusal stood under their patronage as well.

Also the Cistercian monastery of Dünamünde [Latvian Daugavgrīva] near Riga obtained extensive areas of land in the western part of Harrien county. There the

landscape was mostly made up of bogs and forests. However, on its grange at Paeküla (Padise) a limestone quarry was available and at Raasiku an excellent place to obtain iron ore. According to sources there was a chapel at Padise, which was subordinated to the parish church of Hertele and shared by lay brothers and local inhabitants.

It has to be admitted that the granges in Estonia had a strategic location in the landscape, which indicates cooperation between monastic communities and the Danish authorities. While none of them changed their original location, the only grange in the territory of the Teutonic Order, Alp, was exchanged for other villages at the request of the landlord. Alp became an important estate for the Order in Jerwen. This suggests that the Danish King was the only authority in thirteenth-century Estonia who favoured Cistercians' settlements in his territory. Granges functioned like estates, relying on the labour of the inhabitants of satellite villages. This type of management was similar to that of granges in Scandinavia.